



**Instrument za približavanje pravnim tekovinama EU**

# **Dalja podrška razvoju trgovine na Kosovu**

**Identifikacioni br. projekta**

**EuropeAid/138565/DH/SER/XK**

**Br. ugovora o uslugama 2018/395-320**

**DOKUMENT O USLUGAMA**

**21. decembar 2018.**



Kontakt osoba iz  
GFA Consulting Group GmbH:

gđa Martina Bernauer (direktorka projekta)

***Ovaj dokument je prvobitno napisan na engleskom jeziku***

**Kosovo**

**Dalja podrška razvoju trgovine na Kosovu**  
Broj kontakta 2018/395-320

Aktivnost 2.1.4

Dokument o Uslugama

**Autori:**

Luis Abugattas (vođa tima)  
Shqipe Jashari-Sekiraqa  
Mirsad Simnica  
Osman Džudžević

Odricanje od odgovornosti

*Sadržaj ove publikacije je isključivo odgovornost autora i GFA Consulting Group GmbH i ni na koji način ne odražava stavove Evropske unije*

GFA Consulting Group GmbH

Eulenkrogstr. 82  
D-22359 Hamburg  
Nemačka

Telefon: +49 (40) 6 03 06 170  
Faks: +49 (40) 6 03 06 159  
E-mail: [martina.bernauer@gfa-group.de](mailto:martina.bernauer@gfa-group.de)



**REPUBLIKA E KOSOVËS/REPUBLIKA KOSOVA/ REPUBLIC OF KOSOVA**

**QEVERIA E KOSOVËS / VLADA KOSOVA /GOVERNMENT OF KOSOVA**

**MINISTRIA E TREGTISË DHE INDUSTRIË  
MINISTARSTVO TRGOVINE I INDUSTRIJE  
MINISTRY OF TRADE AND INDUSTRY**

**DEPARTAMENTI I TREGTISË/ DEPARTAMENT TRGOVINE/DEPARTMENT OF TRADE**

# **Ekonomija Usluga na Kosovu: Izazovi i Mogućnosti za Rast i Održivi razvoj**

## Sadržaj

<b>I. UVOD .....</b>	<b>3</b>
<b>II. USLUGE: EKONOMSKI RAST I ODRŽIVI RAZVOJ .....</b>	<b>4</b>
<b>III. EKONOMIJA USLUGA NA KOSOVU .....</b>	<b>7</b>
3.1. Struktura sektora usluga na Kosovu .....	7
3.2. Zapošljavanje u sektoru usluga.....	10
3.3. Obrazac strukturnih promena ekonomije Kosova.....	13
<b>IV. TRGOVINA USLUGAMA NA KOSOVU.....</b>	<b>16</b>
4.1 Pregled trgovine .....	17
4.2 Obrazac trgovine uslugama na Kosovu .....	22
4.2.1 Transport .....	23
4.2.2 Putovanje.....	27
4.2.3 Poslovne usluge .....	29
4.2.4 Lične, rekreativne i usluge iz oblasti kulture .....	37
4.2.5 Državne usluge.....	38
<b>V. ZAKLJUČCI I PREPORUKE .....</b>	<b>38</b>

## I. UVOD

Ekonomija Kosova je pretežno „ekonomija usluga“. Sektor usluga se pojavio kao najveći segment ekonomije i kao njena pokretačka sila, doprinoseći rastućem udelu domaće dodate vrednosti, zapošljavanja i trgovine. Usluge su u 2017. godini iznosile 71,9 procenata BDP-a po osnovnim cenama i formalna zaposlenost u tom sektoru je iznosila 81,2 na nivou zemlje. Što je još važnije, uslužne delatnosti čine okosnicu privatnog sektora na Kosovu. Uslužne delatnosti čine 86% ukupnih kompanija registrovanih u zemlji i obezbeđuju 82,6% ukupne zaposlenosti u privatnom sektoru. Uslužne delatnosti generišu 87,3 procenata ukupnog prometa preduzeća u ekonomiji i predstavljaju 88,8 procenata ukupnih rashoda.

Relativni ponder usluga u ekonomiji progresivno se povećava tokom vremena, a promena prema uslugama u poslednjih nekoliko godina se ubrzala. Tokom perioda 2012-2017, 81% svih novih preduzeća, koja ulaze na tržište, bila su u uslužnim delatnostima; a u sektor usluga je otvoreno 87% od svih novih radnih mesta. Istovremeno, trgovina uslugama predstavlja ključni element u integraciji Kosova u globalnu ekonomiju. Nasuprot slučaju trgovine robom, gde se zemlja suočava sa rastućim strukturnim deficitom, Kosovo je u trgovini uslugama ostvarilo suficit, što je bilo od pomoći u delimičnom finansiranju tekućeg računa platnog bilansa (BOP).

Ključna uloga koju usluge imaju u ekonomskom rastu, sistemskoj konkurentnosti ekonomije i ukupnom razvoju danas je dobro utemeljena u literaturi. Efikasne uslužne delatnosti, efikasno integrisane sa drugim proizvodnim sektorima ekonomije, široko su prepoznate kao preduslov i neophodan uslov za postizanje adekvatnih stopa ekonomskog rasta, produktivne integracije u globalnu ekonomiju i generalizovanih poboljšanja blagostanja stanovništva. Međutim, sama veličina sektora usluga nije pokazatelj uloga koju ove aktivnosti imaju u podršci ekonomskog rasta, konkurentnosti i poboljšanja blagostanja.

Ovaj dokument ispituje strukturu i učinak usluga u ekonomiji i trgovini na Kosovu; sa ciljem pružanja uvida za istraživanje alternativnih politika koje bi doprinele povećanju uloge uslužnih delatnosti na razvojne aspiracije Kosova. Naredni odeljak sadrži kratku diskusiju o ulozi usluga u rastu i razvoju kako bi se obezbedio opšti okvir kojim bi se vodila analiza u narednim odeljcima. Odeljak dva ispituje strukturu i učinak sektora usluga u ekonomiji Kosova; procenjujući stepen i prirodu doprinosa rastu i razvoju. Odeljak četiri sadrži procenu trgovine uslugama na Kosovu. U završnom delu govori se o glavnim zaključcima koji proističu iz analize i predlažu se određene preporuke politike o načinima i sredstvima koji bi mogli biti istraženi u cilju povećanja doprinosa usluga ekonomskom i održivom razvoju. Ovaj dokument predstavlja prvo približavanje pitanja usluga i razvoja na Kosovu; stoga, pažnja je isključivo posvećena identifikaciji oblasti koje zahtevaju dalje istraživanje i procenu.

## II. USLUGE: EKONOMSKI RAST I ODRŽIVI RAZVOJ

Sektor usluga se sastoji od širokog spektra tržišnih i netržišnih delatnosti, od transporta i maloprodaje do hotela, restorana, finansijskih delatnosti, poslovnih i ličnih usluga, obrazovanja, zdravstva i javne uprave<sup>1</sup>. Važnost uslužnih delatnosti i njihova ključna uloga u ekonomskom rastu i društvenom razvoju već je dobro utemeljena u ekonomskoj analizi. Kroz nebrojene studije, u ekonomskoj literaturi je naglašen i potenciran značaj usluga; uz identifikaciju glavnih oblasti u kojima ove delatnosti imaju ulogu koja nije nezamenljiva u procesu ekonomskog rasta zasnovanog na produktivnosti. Pažnja je trenutno usredsređena na razjašnjavanje onoga što bi bila najbolja politika za jačanje domaćih kapaciteta u pružanju usluga i povećanje njihovog doprinosa ekonomskom razvoju i blagostanju.

Postoji mnogo snažnih argumenata u podršci potrebi da se mnogo veća pažnja posveti ulozi uslužnih delatnosti u rastu i razvoju, a posebno u kreiranju ekonomske politike. Prvo, zato što predstavljaju veliki deo ekonomije; ali, pre svega, jer se uslužne delatnosti sve više integrišu u ukupni proizvodni sistem. Sve delatnosti za proizvodnju robe, kao i mnoge uslužne delatnosti, zahtevaju usluge kao input za dizajn i distribuciju robe i/ili završnih usluga. Drugo, uslužne delatnosti imaju sve aktivniju ulogu u integraciji tržišta i procesu globalizacije, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou. Treće, stvaranje novih radnih mesta, dodate vrednosti i prihoda je sve više vezano za učinak ekonomije usluga. Konačno, treba obratiti pažnju jer se razvoj određenih uslužnih delatnosti (obrazovanje, zdravstvo, slobodno vreme i lične usluge) direktno odnosi na unapređenje ukupne dobrobiti stanovništva.

Uokvireni deo teksta <sup>12</sup> predstavlja kratak pregled uloge različitih usluga u ekonomiji i podsticanju rasta i održivog razvoja.

---

<sup>1</sup> U ovom dokumentu, klasifikacija delatnosti usluga sledi one usvojene u Opštem sporazumu o trgovini uslugama (GATS) STO-a. Usluge obuhvataju distribuciju električne energije i vodosnabdevanje, kao i izgradnju

<sup>2</sup>Na osnovu Abugattas, L i Zarilli, S (2007). „Osporavanje konvencionalne mudrosti: Razvojne implikacije trgovine u liberalizaciji usluga”. UNCTAD, Njujork i Ženeva.

## UOKVIRENI DEO TEKSTA 1

Finansijske, telekomunikacione, energetske distributerske i transportne i srodne logističke usluge čine osnovne mreže ekonomije koje omogućavaju funkcionisanje ukupnog ekonomskog sistema. Ove usluge vezuju ekonomiju, a s obzirom na to da predstavljaju posredne inpute u proizvodnji u svim sektorima, njihova dostupnost, cena i kvalitet u velikoj meri određuju sistemsku konkurentnost ekonomije.

Tržišta se materijalizuju putem usluga distribucije, takozvane distributivne trgovine, a njihova efikasnost i operativne marže imaju veliki uticaj na ukupne nivoe cena u ekonomiji. Usluge maloprodaje i veleprodaje su vitalna veza između proizvođača i potrošača, a marže koje se primenjuju u pružanju takvih usluga utiču na konkurentnost kompanija na lokalnom i međunarodnom tržištu

Obrazovanje i zdravstvene usluge su fundamentalne za razvoj i reprodukciju ljudskog kapitala, čiji je doprinos značajnom ekonomskom i socijalnom povraćaju široko priznat.

Profesionalne usluge i tzv. usluge proizvodnje su odgovorne za generisanje, širenje i primenu „znanja“ i sve više konstituišu, u kontekstu nove ekonomije znanja, ključni interfejs između generisanja znanja i produktivnih i drugih društvenih nastojanja. Profesionalne usluge poboljšavaju učinak drugih kompanija kroz istraživanje i razvoj i unapređenje organizacije, a tehnologija postaje osnova povećane produktivnosti i konkurentnosti.

Računovodstvene i pravne usluge čine ključne komponente ukupne potrebne infrastrukture tržišne ekonomije. Bez adekvatnog pružanja ovih usluga ne bi bilo moguće održavati ekonomsku aktivnost. Osim višenamenskih informacija koje pružaju računovodstvene usluge, one su osnova državnih fiskalnih sistema i imaju ključnu ulogu u korporativnom upravljanju. Pravne usluge, sa svoje strane, obezbeđuju adekvatnu primenu zakona i propisa, zaštitu prava i ispunjavanje ugovornih obaveza i olakšavaju rešavanje sukoba čime se omogućava adekvatno funkcionisanje tržišta.

Usluge kao što su kulturne industrije i niz društvenih, komunalnih i vladinih usluga su fundamentalne u razvoju onoga što je u ekonomskoj literaturi definisano kao „društveni kapital“, doprinoseći unutrašnjoj socijalnoj i kulturnoj koheziji društva koja garantuje ekonomski rast ili sveukupno ljudsko blagostanje. Štaviše, ostale usluge, kao što su usluge zabave, restorani i hoteli i lične usluge, uz istovremeno stvaranje prekopotrebnih radnih mesta, značajno doprinose poboljšanju ukupnog kvaliteta života u društvu.

Usluge sve više doprinose integraciji nacionalnih ekonomija u međunarodni trgovinski sistem. Trgovina uslugama je vrlo dinamičan element u svetskoj ekonomiji: efikasna integracija u svetsku ekonomiju usluga postaje ključna za razvojne perspektive mnogih zemalja u razvoju. Isto tako, usluge obavljaju važnu funkciju u koordinaciji proizvodnih procesa, kako unutar tako i, sve više, među zemljama. Usluge stoga imaju i ključnu ulogu u izvodljivosti i funkcionisanju globalnih lanaca vrednosti.

Postoji čitav niz trendova koji se razvijaju širom sveta i koji su povećali značaj usluga kao pokretača strukturne transformacije ekonomija u razvijenim i zemljama u razvoju. Mnoge uslužne delatnosti, posebno tzv. „*proizvođačke*“ ili „*poslovne usluge*“, javljaju se kao „*pokretači produktivnosti/konkurentnosti*“ kroz uzvodne i nizvodne veze sa drugim sektorima ekonomije. Ove delatnosti, kroz svoju podsticajnu ulogu, imaju značajan uticaj na rast ukupne faktorske produktivnosti, diversifikaciju i potencijal inkluzivnog rasta. Važan trend, koji naglašava rastuću ulogu usluga, je da kompanije koje proizvode robu postaju sve više specijalizovane u svojim osnovnim delatnostima, sve više koriste outsourcing za svoje ne-osnovne aktivnosti u sektoru poslovnih usluga. Proizvodnja roba sve više uključuje kombinaciju proizvodnih i uslužnih funkcija, a postoji i značajan pomak sa proizvodnje zavisne od materijalnih resursa na proizvodnju koja koristi znanje kao ključni izvor konkurentnosti i inovacija. Ova reorganizacija ubrzano napreduje kako tehnološke promene smanjuju troškove komunikacije i logistike u svim kompanijama i širom

zemalja, što je omogućilo automatizaciju značajnog niza procesa povećanjem opsega i složenosti onoga što se može eksternalizovati. Outsourcing usluga samo je doveo do promene u industriji u kojoj je registrovana postojeća delatnost; ali sve više se pojavljuju nove i nove poslovne usluge.

Očekuje se da će outsourcing poslovnih usluga namenjenih pružaocima usluga, čak i u tradicionalnim aspektima, doneti značajne dobitke u pogledu efikasnosti koja proizlazi iz specijalizacije i ekonomije obima. Pokazalo se da je produktivnost sektora usluga važna za produktivnost kompanija koje proizvode robu za silazno tržište, kao i za one kompanije koje relativno intenzivno koriste usluge u svojoj ukupnoj kombinaciji inputa. Takođe postoje dokazi da se priroda posla koji se obavlja u sektoru poslovnih usluga generalno menja brže nego u drugim sektorima, a razvoj novih načina za pružanje usluga koje zahtevaju specijalistička znanja snažno ukazuju na to da su poslovne usluge u središtu tehnoloških promena koje radikalno transformišu ekonomije širom sveta.

Različite analize sprovedene u razvijenim i zemljama u razvoju pokazuju da komponenta „usluga“ u materijalnoj proizvodnji prati rastuću krivu u poređenju inputa i autputa, te da u poljoprivrednim i proizvodnim delatnostima, usluge postepeno čine značajniji i rastući udeo u odnosu na iskorišćene ukupne direktne i indirektno inpute. Takođe, pokazalo se da se procesi «*servitizacije*» trenutno odvijaju u proizvodnom sektoru, u kome mnoge kompanije pružaju usluge tržištu zajedno sa svojim proizvodima. Istovremeno, povećanje upotrebe tehnologije u oblasti usluga menja strukturu konkurencije u sektorima proizvodnje robe; stoga postoje implikacije na rast i produktivnost tih sektora. Efikasne usluge su stoga ključne za razvoj konkurentnosti u drugim proizvodnim sektorima; razvoj proizvodnje bez kvalitetnih usluga je težak, ako ne i gotovo nemoguć; dok istovremeno rast zasnovan na uslugama bez integrisanog i konkurentnog industrijskog sektora može dovesti do ozbiljnog usporavanja rasta u onoj meri u kojoj se resursi dodeljuju delatnostima niže produktivnosti.

Digitalizacija i rast ekonomske platforme i tehnoloških inovacija u uslugama kao što su transport i logistika, mobilne komunikacije i pridružene usluge sa dodatom vrednošću, kao što su e-trgovina i e-plaćanje; pristup oblak računarstvu i skladištenje podataka, između ostalog, menjaju karakteristike ekonomije usluga. Ovakvi trendovi potencijalno značajno povećavaju sposobnost malih preduzeća da se takmiče na tržištima i ponude proizvode i usluge potrošačima. Nove tehnologije omogućavaju malim kompanijama da prodaju na globalnim tržištima, kao i da ponude usluge većim kompanijama koje učestvuju u globalnim lancima vrednosti i domaćim potrošačima.

Ovi procesi širenja pokazuju progresivnu i produbljujuću integraciju između materijalne proizvodnje i usluga; koji treba da budu uključeni u definisanje i sprovođenje politika ekonomskog razvoja. Imajući u vidu heterogenost uslužnih delatnosti, ne postoji nijedna politika koja bi obuhvatila sve uslužne delatnosti, a politike bi trebale odražavati specifičnosti terenskih uslova u svakoj zemlji. Stoga, slepa transpozicija iskustava drugih zemalja nije preporučljiva.

Potrebni su inovativni, prilagodljivi i fleksibilni politički pristupi; dok je uspostavljanje odgovarajućeg domaćeg regulatornog okvira za različite uslužne delatnosti ključno za promovisanje konkurencije i poboljšanje efikasnosti. Međutim, politika usluga treba da bude sinhronizovana i artikulirana u sveobuhvatnu viziju „*sveobuhvatne strategije razvoja industrije usluga*“ koja treba da pruži odgovarajuće smernice o prirodi i obimu sektorskih intervencija, njihovoj interakciji i najprikladnijem redosledu za sprovođenje. Takva strategija bi se trebala fokusirati na tržišne usluge, posebno na razvoj poslovnih usluga, a politika trgovine uslugama trebala bi biti ključna komponenta sveobuhvatne strategije. Veliki broj zemalja koje su značajno povećale proizvodnju i produktivnost usluga, učinile su to razvojem sveobuhvatnih strategija razvoja industrije usluga. Konsultacije i saradnja sa privatnim sektorom kako bi se identifikovale mogućnosti i obuhvatila specifična ograničenja rasta su važni elementi takvih strategija.



### III. EKONOMIJA USLUGA NA KOSOVU

Ekonomija Kosova je pretežno „uslužna ekonomija“. Sektor usluga se javlja kao najveći segment ekonomije i pokretačka snaga, koja doprinosi svojim rastućim udelom u domaćoj dodatoj vrednosti, zaposlenosti i trgovini. Uslužne delatnosti su u 2017. godini iznosile 71,9% BDP-a u osnovnim cenama, a generisale su 81,2% ukupne formalne zaposlenosti u zemlji. Izvoz usluga je tri puta veći od izvoza robe. Što je još važnije, uslužne aktivnosti čine okosnicu privatnog sektora na Kosovu. Uslužne delatnosti čine 86% delatnosti od ukupnog broja registrovanih kompanija u zemlji i osiguravaju 82,6% ukupne zaposlenosti u privatnom sektoru; generišući 87,3% ukupnog prometa kompanija u ekonomiji i čine 88,8% ukupnih rashoda<sup>3</sup>.

Ovaj deo dokumenta predstavlja preliminarno istraživanje sektora usluga u domaćoj ekonomiji Kosova. Ima za cilj procenu doprinosa ovih delatnosti ekonomskom rastu i zapošljavanju, kao i njihove uloge u procesu dugoročne strukturne transformacije ekonomije.

#### 3.1. Struktura sektora usluga na Kosovu

Visok doprinos BDP-u i korišćenje uslužnih aktivnosti je atribut koji deli većina malih ekonomija siromašnih resursima. Međutim, u slučaju Kosova treba naglasiti sledeće karakteristike. Prvo, učešće usluga u BDP-u je relativno visoko u odnosu na BDP po glavi stanovnika. Kosovo pokazuje doprinos usluga ukupnoj generisanoj dodatoj vrednosti u ekonomiji slično kao kod razvijenih zemalja; istorijski gledano, takvo učešće je bilo visoko čak i na nižim nivoima BDP-a po glavi stanovnika. To odražava nemogućnost razvoja proizvodne baze i kolaps rudarskog sektora. To je ono što se u literaturi naziva preuranjenom deindustrializacijom. Drugo, visoko učešće usluga u BDP-u odvija se na nižim nivoima urbanizacije u poređenju sa drugim zemljama. Postoji snažna povezanost između nivoa urbanizacije i doprinosa usluga dodatoj vrednosti; s obzirom na to da se mnoge uslužne delatnosti razvijaju kao rezultat aglomeracije stanovništva u urbanim centrima. U tom pogledu, Kosovo pokazuje anomalni obrazac. Na kraju, postoji značajan ponder netržišnih usluga u ukupnom doprinosu usluga BDP-u. Ovo se objašnjava veličinom javne uprave i pružanjem osnovnih usluga uglavnom od strane javnih subjekata<sup>4</sup>.

Tabela 1<sup>5</sup> predstavlja evoluciju strukture kosovske ekonomije za period 2009-2017. Podaci jasno pokazuju progresivni pomak prema uslugama; delatnosti koje su dobile 6,22% bodova učešća u ukupnom BDP-u. Podaci pokazuju da BDP u osnovnim cenama omogućava bolju procenu, s obzirom na to da se porezi i subvencije ne mogu pripisati različitim sektorima. Prelazak na usluge je bio na štetu delatnosti koje se odnose na proizvodnju robe, posebno poljoprivrede i rudarstva. Prerađivačka industrija je doživela mali pad učešća.

U okviru uslužnih delatnosti, najveća transformacija je relativni pad učešća u delatnostima nekretnina i javne uprave i odbrane u ukupnom BDP-u, koji su doživeli smanjenje učešća za 4,3 procentna poena. Istovremeno, uglavnom netrgovinske aktivnosti (trgovina na veliko i malo, obrazovanje i zdravstvene usluge) povećale su svoje učešće u sličnom procentu. Uočljiv je povećani doprinos električne energije, čija distribucija predstavlja uslugu, kao i doprinos informacionih i komunikacionih usluga.

<sup>3</sup> Izvor: Kosovske agencije za statistiku

<sup>4</sup> Ovi podaci zahtevaju dalju detaljniju analizu.

<sup>5</sup> Izvor: Kosovska agencija za statistiku

U poslednjoj koloni tabele 1 prikazana je prosečna godišnja stopa rasta različitih sektora ekonomske delatnosti; koji pruža pogled na njihovu dugoročnu dinamičnost i objašnjava strukturalne promene koje su se dogodile. Kao što se može primetiti, jedan broj sektora usluga je doživeo visoke dvocifrene stope rasta tokom analiziranog perioda. Važno je napomenuti rast usluga za zabavu i rekreaciju; informacionih i komunikacionih usluga, smeštaja i prehrane; zdravstvenih usluga; i, administrativnih i pomoćnih usluga. Diferencijalne stope rasta, ako se nastave, dozvoljavaju da se predvidi put strukturalne transformacije kojim se vrši tranzicija ekonomije Kosova.

Grafikon 1<sup>6</sup> predstavlja strukturu BDP-a sektora usluga u 2017. godini. U njemu je prikazano učešće različitih pod-sektora usluga u ukupnoj dodatoj vrednosti koju generišu sve usluge. Važna karakteristika koju treba istaći je da uglavnom netrgovinske aktivnosti čine najveći deo sektora usluga. Usluge javne uprave i odbrane, usluge nekretnina i veleprodaje i maloprodaje čine skoro polovinu dodate vrednosti koju stvaraju uslužne aktivnosti u kosovskoj ekonomiji. Građevinarstvo doprinosi sa dodatnih 11,9%; i obrazovanje i zdravstvene usluge, zajedno, doprinose iznosom koji je veći od 10%. Pružanje javnih usluga obrazovanja i zdravstva je dominantno. Stoga, ako ovim delatnostima dodamo učešće javnosti i doprinos javne uprave i odbrane, imamo nešto više od jedne petine ukupne dodate vrednosti koju stvaraju usluge iz delatnosti javnog sektora.<sup>7</sup>

Podsektori usluga koji uključuju poslovne usluge sa visokim nivoom znanja - profesionalne i naučne usluge, administrativne i pomoćne usluge, kao i informacione i komunikacione usluge (koje su, kako je već rečeno, dinamičnije u svetu i u središtu ekonomske transformacije) doprinose sa 6,8 % od ukupne dodate vrednosti koju generiše sektor usluga. Detaljnije informacije o specifičnim delatnostima u okviru ovih podsektora su potrebne kako bi se ispitala evolucija i učinak poslovnih usluga u ekonomiji i njihova artikulacija sa aktivnostima proizvodnje robe. Ovo je oblast koja treba da dobije prioritarnu pažnju u budućim istraživačkim programima<sup>8</sup>.

---

<sup>6</sup> Izvor: Kosovska agencija za statistiku

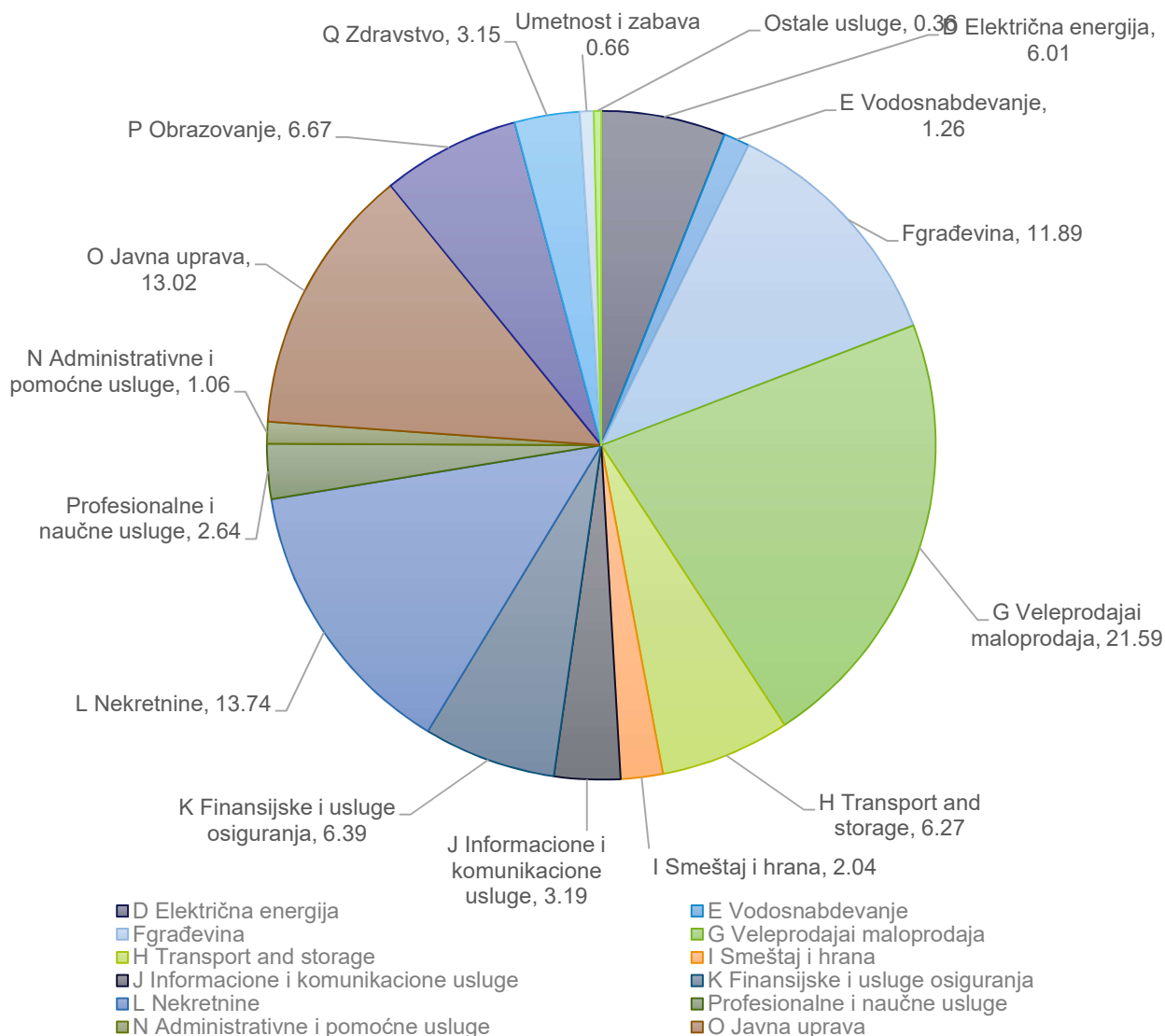
<sup>7</sup> Učešće javnog sektora u pružanju usluga je oblast koja zahteva dalju procenu kako bi se prilagodila analiza i preciznije kvantifikovao njen doprinos BDP-u i ukupnoj zaposlenosti.

<sup>8</sup> Na osnovu ISIC klasifikacije, za dobijanje 4-cifrenih podataka o dodatoj vrednosti i podataka o zapošljavanju bilo bi potrebno preduzeti opsežniju procenu.

**Tabela 1. Kosovo: Bruto domaći proizvod po ekonomskoj aktivnosti Stalne cene [NACE Rev.2] Hiljade evra i %**

	2009	%	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	%	Promena 2009- 2017	Godišnji rast u %
<b>A Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo</b>	598306	17.33	583262	600286	561766	626312	643883	634700	618100	652148	12.83	-4.50	1.08
<b>B Rudarstvo</b>	136335	3.95	129762	145968	151116	131451	123047	116460	114238	130617	2.57	-1.38	-0.53
<b>C Prerađivačka industrija</b>	478750	13.87	499952	461253	567724	585050	577245	603672	643248	686148	13.50	-0.37	4.60
<b>D Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija</b>	97050	2.81	96827	112520	126746	138021	146627	173057	199104	217122	4.27	1.46	10.59
<b>E Snabdevanje vodom; upravljanje otpadnim vodama i otpadom</b>	24090	0.70	29491	36557	35379	51356	54322	55560	44675	45343	0.89	0.19	8.23
<b>F Građevinarstvo</b>	282632	8.19	240982	334184	331192	350058	330653	387963	415083	429627	8.45	0.27	5.37
<b>G Trgovina na veliko i trgovina na malo; popravka motornih vozila i motocikala</b>	484820	14.04	565306	544962	564213	638730	708775	714134	743406	780094	15.35	1.31	6.13
<b>H Saobraćaj i skladištenje</b>	133484	3.87	177711	219205	199747	217726	232851	211606	218277	226671	4.46	0.59	6.84
<b>I Usluge smeštaja i ishrane</b>	22506	0.65	28510	34643	40516	38087	52177	53370	61328	73559	1.45	0.80	15.96
<b>J Informisanje i komunikacije</b>	34678	1.00	34386	41547	59892	53414	115190	116426	110311	115358	2.27	1.27	16.21
<b>K Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja</b>	145635	4.22	135892	165475	176255	202085	222652	259703	221402	230992	4.54	0.33	5.94
<b>L Poslovanje nekretninama</b>	425258	12.32	413921	415941	421706	455278	465944	499315	501599	496492	9.77	-2.55	1.95
<b>M Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti</b>	47467	1.37	53519	66011	67894	75461	75036	87768	92675	95507	1.88	0.50	9.13
<b>N Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti</b>	12372	0.36	11946	19278	20059	21680	21685	34088	34573	38119	0.75	0.39	15.10
<b>O Javna uprava i odbrana ; Obavezno socijalno osiguranje</b>	380431	11.02	392296	440177	485660	505884	459833	430657	457033	470288	9.25	-1.76	2.69
<b>P Obrazovanje</b>	101675	2.94	118923	124433	157544	163479	169878	220414	237416	241068	4.74	1.80	11.39
<b>Q Zdravstvena i socijalna zaštita</b>	36121	1.05	45275	58933	68547	73291	82890	101518	109891	113864	2.24	1.19	15.43
<b>R Umetnost; Zabava i rekreacija</b>	3545	0.10	11812	15050	20347	23452	26978	23328	23940	25422	0.50	0.40	27.92
<b>S Ostale uslužne delatnosti</b>	7675	0.22	11265	8578	11964	8517	9164	10322	12977	13023	0.26	0.03	6.83
<b>T Delatnost domaćinstava kao poslodavca;</b>	5	0.00	5	5	1	0	0	0	0	0	0.00	0.00	ND
<b>Ukupan % usluga u BDP-u</b>		<b>64.86</b>									<b>71.08</b>	<b>6.22</b>	
<b>BDV osnovnih cena</b>	<b>3452833</b>	<b>100</b>	<b>3581047</b>	<b>3845006</b>	<b>4068267</b>	<b>4359332</b>	<b>4518832</b>	<b>4734060</b>	<b>4859275</b>	<b>5082462</b>	<b>100</b>		<b>4.95</b>

**Grafikon 1. Kosovo: Struktura sektora usluga 2017**



### 3.2. Zapošljavanje u sektoru usluga

Tabela 2 prikazuje raspodelu zaposlenosti po sektorima ekonomske delatnosti za period 2012-2017. U ukupnom iznosu, usluge čine 81,24% ukupne zaposlenosti u ekonomiji; i ono što je veoma važno, ove delatnosti su doprinele sa generisanih 87,9% svih novih radnih mesta otvorenih u periodu 2012-2017. Zapošljavanje u uslužnim delatnostima koncentrisano je na trgovinu na veliko i malo, građevinarstvo, usluge smeštaja i prehrane, usluge obrazovanja i zdravstva i javnu upravu. Ove usluge čine 89,96% ukupne zaposlenosti u sektoru usluga. S obzirom na visok udeo zaposlenih u javnom sektoru obrazovanja, (33,7 hiljada, odnosno u sektoru zdravstva 14,3 hiljade), svako četvrto lice radi u uslužnim delatnostima, što znači da ukupna javna zaposlenost iznosi 23,88%.

Najdinamičniji podsektori u pogledu stvaranja radnih mesta u periodu 2012-2017. koji su povećali svoje učešće za 3,4 procentna poena, su usluge smeštaja i prehrane (povećanje učešća od 1,8 procentnih poena), a veleprodajne i maloprodajne usluge povećale su svoje učešće u zapošljavanju za 1,3 procentna poena. Ova tri podsektora usluga doprinela su sa 80,3% u ukupnom broju zaposlenih u sektoru usluga. Javna uprava i odbrana takođe su doprinele sa 13,7% zaposlenosti u analiziranom periodu. Kao što se može videti u tabeli, osam pod-sektora usluga beleži pad zaposlenosti u apsolutnim iznosima. Ovaj trend, koji može biti rezultat tehnologija koje štede radnu snagu, uvedenih u ove delatnosti, je oblast koja zahteva dalju analizu.

**Tabela 2. Kosovo: Zaposlenost prema ekonomskim delatnostima [po hiljadama i u%]**

	2012	% ukupno	2013	2014	2015	2016	2017	% Ukupno	Učešće % promene	Apsolutna promena
<b>A Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo</b>	13.9	4.6	20.3	8.6	6.7	14.2	15.9	4.4	-0.2	2000
<b>B Rudarstvo</b>	3.6	1.2	4.3	3.6	2.5	3.6	4.2	1.2	0.0	600
<b>C Prerađivačka industrija</b>	43.4	14.3	43.1	44.9	43.9	44.2	47.5	13.2	-1.1	4100
<b>D Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija</b>	7.0	2.3	5.8	5.7	5.3	5.5	6.6	1.8	-0.5	-400
<b>E Snabdevanje vodom; upravljanje otpadnim vodama i otpadom</b>	3.6	1.2	4.1	3.4	4.4	6.7	4.3	1.2	0.0	700
<b>F Građevinarstvo</b>	29.0	9.5	39.0	35.6	28.2	38.6	46.6	12.9	3.4	17600
<b>G Trgovina na veliko i trgovina na malo; popravka motornih vozila i motocikala</b>	40.8	13.4	43.6	46.8	42.9	49.5	52.8	14.7	1.3	12000
<b>H Saobraćaj i skladištenje</b>	10.6	3.5	10.8	11.0	8.4	10.6	9.7	2.7	-0.8	-900
<b>I Usluge smeštaja i ishrane</b>	14.3	4.8	18.0	19.7	19.8	21.3	23.8	6.6	1.8	9500
<b>J Informisanje i komunikacije</b>	6.9	2.3	10.0	9.6	9.6	7.3	9.5	2.6	0.3	2600
<b>K Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja</b>	6.8	2.2	7.6	5.9	5.9	6.5	6.3	1.7	-0.5	-500
<b>L Poslovanje nekretninama</b>	0.7	0.2	0.6	0.2	0.3	0.3	0.2	0.1	-0.1	-500
<b>M Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti</b>	5.6	1.8	7.0	6.5	5.5	6.6	7.9	2.2	0.4	2300
<b>N Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti</b>	14.4	4.7	13.1	11.0	10.7	11.0	13.9	3.8	-0.9	-500
<b>O Javna uprava i odbrana; Obavezno socijalno osiguranje</b>	15.2	5.0	16.7	20.7	22.1	24.8	21.9	6.1	1.1	6700
<b>P Obrazovanje</b>	36.7	12.0	38.1	38.8	36.4	35.4	34.1	9.5	-2.5	-2600
<b>Q Zdravstvena i socijalna zaštita</b>	22.8	7.5	27.8	23.6	18.6	18.8	23.3	6.5	-1.0	500
<b>R Umetnost; Zabava i rekreacija</b>	6.7	2.2	6.0	4.7	4.4	5.6	5.0	1.4	-0.8	-1700
<b>S Ostale uslužne delatnosti</b>	11.9	3.9	12.5	11.1	12.5	12.1	15.7	4.4	0.5	3800
<b>T* Delatnost domaćinstava kao poslodavca</b>	5.0	1.6	7.4	9.3	7.2	8.6	7.4	2.1	0.5	2400
<b>U Delatnost eksteritorijalnih organizacija i tela</b>	6.0	1.7	6.3	5.0	3.5	3.0	3.7	1	-0.7	--2300
<b>Ukupne usluge</b>	<b>244.0</b>	<b>79.9</b>					<b>292.7</b>	<b>81.2</b>	1.3	48700
<b>Ukupno zaposlenje</b>	<b>304.9</b>	<b>100.0</b>					<b>360.3</b>	<b>100</b>		55400

### 3.3. Obrazac strukturnih promena ekonomije Kosova

Priroda strukturne transformacije je važna za razumevanje ekonomskog rasta i razvoja. Struktura ekonomije je važna za rast i razvoj, budući da sektori imaju različite sposobnosti da postignu i podstaknu povećanje produktivnosti i da ostvare koristi od domaće i strane potražnje. Šta zemlja proizvodi i izvozi je važno za ekonomski rast, jer se delatnosti razlikuju u pogledu prinosa, potražnje i potencijala prelivanja. Ekonomski razvoj postaje proces u kojem se proizvodnja sve više kreće ka aktivnostima veće produktivnosti sa većim tehnološkim prelivanjem, povećanjem prinosa i većom elastičnošću potražnje. Strukturna promena je pokretač razvoja, a ne samo nusproizvod. Strukturne promene koje povećavaju rast javljaju se kada se resursi postupno dodeljuju delatnostima veće produktivnosti. U ovom odeljku procenjujemo prirodu obrasca strukturnih promena koje doživljava ekonomija Kosova.

Ekonomija Kosova je veoma heterogena u smislu sektorske produktivnosti rada. Tabela 3 9 prikazuje produktivnost rada u različitim ekonomskim sektorima i njenu evoluciju u periodu 2012-2017. Imajući u vidu poteškoće u vezi sa efektivnim zapošljavanjem u poljoprivrednom sektoru, isti nije uključen u analizu. Najveći deo zapošljavanja u poljoprivredi su neformalni i neplaćeni radnici članovi porodice. Međutim, različite studije su pokazale da je poljoprivredni sektor na Kosovu veoma nisko produktivan. Strukturna transformacija za jačanje rasta bi se odvijala preraspodelom rada prema delatnostima produktivnije proizvodnje u sektoru proizvodnje i usluga. Podaci u tabeli 3 jasno pokazuju različite nivoe produktivnosti i različit učinak različitih sektora u smislu prosečne godišnje stope rasta produktivnosti. Dok neki sektori pokazuju značajno pozitivan učinak na rast produktivnosti, drugi zaostaju; čak pokazuju negativne stope rasta produktivnosti.

---

<sup>9</sup> Izvor: Kosovska agencija za statistiku

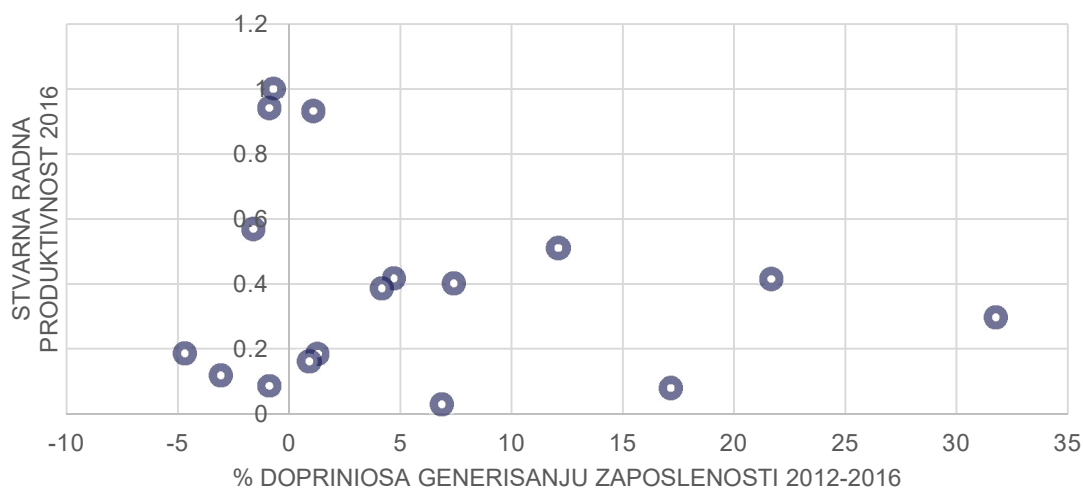
**Tabela 3 Radna produktivnost prema sektoru nepoljoprivredne ekonomske delatnosti [EVRO ]**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Godišnji rast produktivnosti(%)
<b>B Rudarstvo</b>	41976.7	30570.0	34179.7	46583.9	31732.8	31099.3	-0.058
<b>C Prerađivačka industrija</b>	13081.2	13574.2	12856.2	13751.1	14553.1	14445.2	0.020
<b>D Snabdevanje električnom energijom, gasom, parim i klimatizacija</b>	18106.6	23796.7	25724.0	32652.2	36200.8	32897.3	0.127
<b>E Snabdevanje vodom; upravljanje otpadnim vodama i otpadom</b>	9827.5	12525.9	15977.1	12627.3	6667.9	10544.9	0.014
<b>F Građevinarstvo</b>	11420.4	8975.8	9288.0	13757.5	10753.4	9219.5	-0.042
<b>G Trgovina na veliko i trgovina na malo; popravka motornih vozila i motocikala</b>	13828.8	14649.8	15144.8	16646.5	15018.3	14774.5	0.013
<b>H Saobraćaj i skladištenje</b>	18844.1	20159.8	21168.3	25191.2	20592.1	23368.1	0.044
<b>I Usluge smeštaja i ishrane</b>	2833.3	2115.9	2648.6	2695.5	2879.2	3090.7	0.018
<b>J Informisanje i komunikacija</b>	8680.0	5341.4	11999.0	12127.7	15111.1	12142.9	0.069
<b>K Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja</b>	25919.9	26590.1	37737.6	44017.5	34061.8	36665.4	0.072
<b>L Poslovanje nekretninama</b>	602437.1	758796.7	2329720.0	1664384.0	1671997.2	2482460.0	0.327
<b>M Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti</b>	12123.9	10780.1	11544.0	15957.7	14041.6	12089.5	-0.001
<b>N Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti</b>	1393.0	1655.0	1971.4	3185.8	3143.0	2742.4	0.145
<b>O Javna uprava i odbrana; Obavezno socijalno osiguranje</b>	31951.3	30292.5	22214.2	19486.7	18428.7	21474.3	-0.076
<b>P Obrazovanje</b>	4292.8	4290.8	4378.3	6055.3	6706.7	7069.4	0.105
<b>Q Zdravstvena i socijalna zaštita</b>	3006.4	2636.4	3512.3	5458.0	5845.3	4886.9	0.102
<b>R Umetnost; Zabava i rekreacija</b>	3036.9	3908.7	5740.0	5301.9	4274.9	5084.4	0.109
<b>S Ostale uslužne delatnosti</b>	1005.4	681.4	825.6	825.8	1072.5	829.5	-0.038



Ukupni rast produktivnosti u ekonomiji je takođe rezultat: međusektorskog rasta produktivnosti, povećanja produktivnosti kompanija u sektoru; i rezultat strukturalnih promena, povećanje zaposlenosti stvaranjem radnih mesta u delatnostima veće produktivnosti. Pošto se sektori razlikuju ne samo u pogledu nivoa produktivnosti, već i u pogledu stopa rasta produktivnosti; alokacija resursa ima statičan i dinamičan efekat. Statički efekat meri rast produktivnosti uzrokovan promenom obrazaca zaposlenosti, dok dinamički učinak obuhvata pomake prema sektorima sa višim stopama rasta produktivnosti.

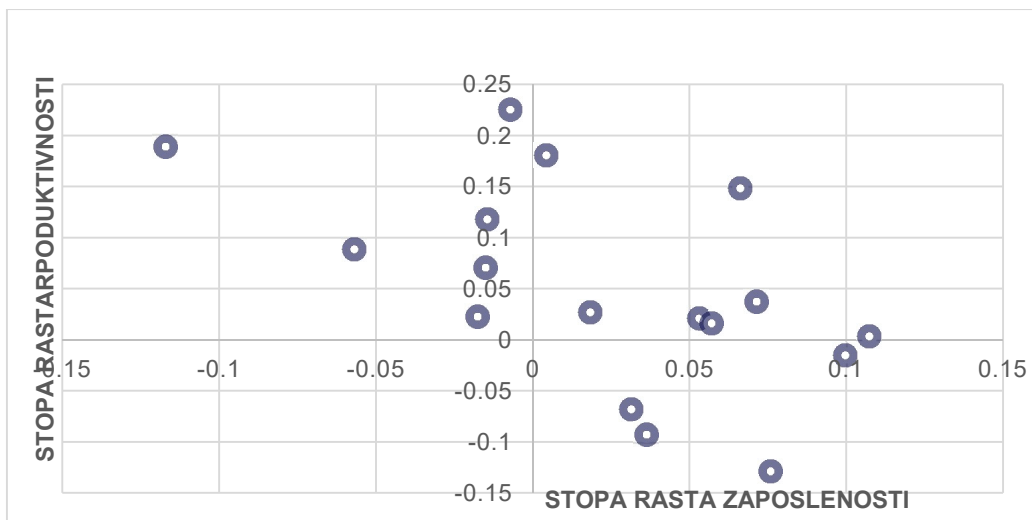
**Grafikon 2. Kosovo: Generisanje zaposlenosti prema nivoima produktivnosti 2012-2016**



Na grafikonu 2 je prikazan doprinos svakog sektora ekonomske delatnosti rastu zaposlenosti za period 2012-2017 i njegov odnos sa relativnom produktivnošću sektora. Kao što se može primetiti, ekonomija Kosova stvara zaposlenost u sektoru sa najnižom produktivnošću. Važno je napomenuti da u sektorima sa višom produktivnošću zaposlenost jedva raste i više zabrinjava činjenica da ona opada u mnogim uslužnim delatnostima.

Na grafikonu 3 je pokušano da se pokaže dinamički efekat raspodele resursa. Predstavlja stope rasta zaposlenosti i produktivnosti za različite sektore ekonomije. U onim sektorima sa višom stopom rasta produktivnosti, rast zaposlenosti je negativan; dok je u sektorima sa niskom stopom rasta produktivnosti značajna stopa rasta zaposlenosti.

**Grafikon 3. Kosovo: Stope rasta produktivnosti i zaposlenosti**



Prethodna kratka analiza pokazuje da obrazac strukturalne promene kosovske ekonomije možda nije veoma pogodan za održivi ekonomski rast. Kosovska ekonomija je pretežno ekonomija usluga i tako će biti i u budućnosti. Izazov je u pronalaženju načina i sredstava za promovisanje razvoja viših tehnologija sa uslužnim delatnostima veće vrednosti koje bi se mogle pojaviti kao pokretači rasta i impuls za strukturalne promene ekonomije koje povećavaju rast. Uslužne delatnosti će podupreti rast i razvoj sektora materijalne proizvodnje. Glavno pitanje je da li će slobodno funkcionisanje tržišnih sila samo prouzrokovati neophodne pomake, ili će biti potrebna aktivna politika da bi se postigli korisni rezultati u tom pogledu. Neke mere su već preduzete kao donošenje Zakona o uslugama i usvajanje nekih sektorskih strategija koje pokrivaju određene sektore usluga. Ali ono što je potrebno je da se izradi sveobuhvatna strategija, uključujući politiku trgovine uslugama, koja će omogućiti postizanje snažnog i konkurentnog sektora usluga.

#### IV. TRGOVINA USLUGAMA NA KOSOVU

Trgovina uslugama postala je vrlo dinamičan element procesa globalizacije, a trgovina uslugama raste brže od trgovine robom. Tekuća tehnološka revolucija i značajne regulatorne promene koje su se dogodile širom sveta podstakle su dinamičnost trgovine uslugama. Nedavne procene međunarodnih transakcija, koje su izvršene na osnovu dodate vrednosti, pokazuju da trgovina uslugama predstavlja polovinu ukupne globalne trgovine. Za mnoge zemlje, trgovina uslugama se javlja kao glavni instrument za njihovu integraciju u multilateralni trgovinski sistem.

Prema Opštem sporazumu o trgovini uslugama (GATS), koji je usvojio definiciju trgovine uslugama, koja je takođe sastavni deo Dodatnog protokola 6 CEFTA sporazuma, trgovina uslugama odvija se kroz različite načine snabdevanja.

## UOKVIRENI DEO TEKSTA 2<sup>10</sup>

Način 1: Prekogranično snabdevanje: definisano je tako da obuhvata protoke usluga sa teritorije jedne države članice na teritoriju druge države članice (npr. bankarske ili arhitektonske usluge koje se prenose putem telekomunikacija ili pošte);

Način 2: Potrošnja u inostranstvu: odnosi se na situacije u kojima potrošač usluga (npr. turista ili pacijent) prelazi na teritoriju druge članice u cilju dobijanja usluge;

Način 3: Komercijalno prisustvo: podrazumeva da dobavljač usluga jedne države članice uspostavlja teritorijalno prisustvo, uključujući kroz vlasništvo ili zakup prostora, na teritoriji druge države članice u cilju pružanja usluge (npr. domaće podružnice stranih osiguravajućih društava ili hotelskih lanaca); i

Način 4: Prisustvo fizičkih lica: čini prisustvo lica jedne članice koje ulazi na teritoriju druge članice da bi pružila uslugu (npr. računovođe, doktori ili nastavnici). U Aneksu o kretanju fizičkih lica navodi se, međutim, da članovi ostaju slobodni da uvode mere u vezi sa državljanstvom, boravkom ili pristupom tržištu rada na trajnoj osnovi.

Ova sesija predstavlja preliminarnu procenu trgovine uslugama na Kosovu. Analiza se zasniva na podacima platnog bilansa (BOP) Centralne banke Kosova, koji evidentiraju transakcije između rezidenata i nerezidenata, klasifikovanih u različite kategorije. Tokovi međunarodne trgovine uslugama prikazuju transakcije između rezidenata i nerezidenata prema dvanaest glavnih kategorija proširene klasifikacije statistike platnog bilansa (EBOPS 2010). Ovi podaci ne dozvoljavaju potpunu procenu trgovine uslugama prema načinu snabdevanja. Konkretno, podaci koji se koriste u ovom dokumentu ne uključuju trgovinu u okviru Načina 3, komercijalno prisustvo; koje se naziva statistika o stranim podružnicama u trgovini uslugama (FATS). Dalji razvoj statistike o trgovini uslugama, prema načinu snabdevanja i većem razvrstavanju prema vrsti usluge, treba da bude visok u prioritetima budućeg programa rada.

### 4.1 Pregled trgovine

Trgovina uslugama može stvoriti mogućnosti za Kosovo da proširi proizvodnju usluga u sektorima u kojima postoji relativna komparativna prednost, čime se stvaraju radna mesta, pruža veći doprinos BDP-u i generišu devize. Ovo može biti posebno važno za Kosovo, koje se suočava sa ograničenjima u pristupu međunarodnim tržištima za robu zbog loše transportne infrastrukture, koja nema izlaz na more i trenutno nije u mogućnosti da efikasno koristi morske luke u Albaniji ili Grčkoj.

Izvoz usluga može se smatrati i treba da se smatra važnom komponentom strategije rasta zemlje. Štaviše, uvoz usluga može značajno poboljšati ukupne ekonomske učinke kroz povećanje konkurencije, uvođenjem najboljih međunarodnih praksi, boljih veština i tehnologije. S obzirom da se značajan deo trgovine uslugama odvija kroz strane direktne investicije, sektor usluga takođe može doneti toliko potreban investicioni kapital u zemlju.

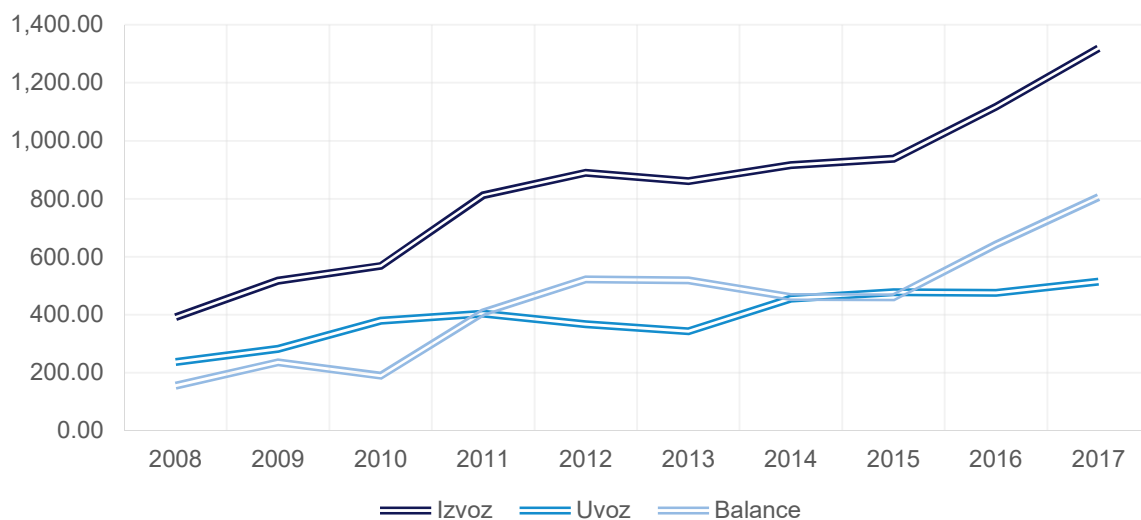
Grafikon 4 prikazuje ukupne podatke o trgovini uslugama na Kosovu za period 2008-2017 prema glavnim kategorijama usluga. Trgovina uslugama pokazala je dinamičnost u ovom periodu, u kojem je ostvaren suficit u trgovini uslugama. Izvoz usluga porastao je sa godišnjom prosečnom

<sup>10</sup> WTO/GATS 4 načina snabdevanja

stopom rasta od 12,9%; a uvoz 8,1%. Kao posledica toga, došlo je do povećanja suficita. U 2008. godini suficit u trgovini uslugama iznosio je 154,8 miliona evra i dostigao 805,4 miliona evra u 2017. godini, što ukazuje na složenu stopu rasta pozitivnog bilansa od 17,93 procenata tokom perioda. Međutim, suficit u trgovini uslugama značajno se menjao iz godine u godinu.<sup>11</sup> Važno je napomenuti da suficit u trgovini uslugama značajno doprinosi finansiranju tekućeg računa.

Izvoz usluga je porastao sa 391,1 miliona evra u 2008. na 1 milijardu 319 miliona u 2017. godini; dok se uvoz povećao sa 236,3 miliona na 514,2 miliona u 2017. godini.

**Grafikon 4. Kosovo: Trgovina uslugama**



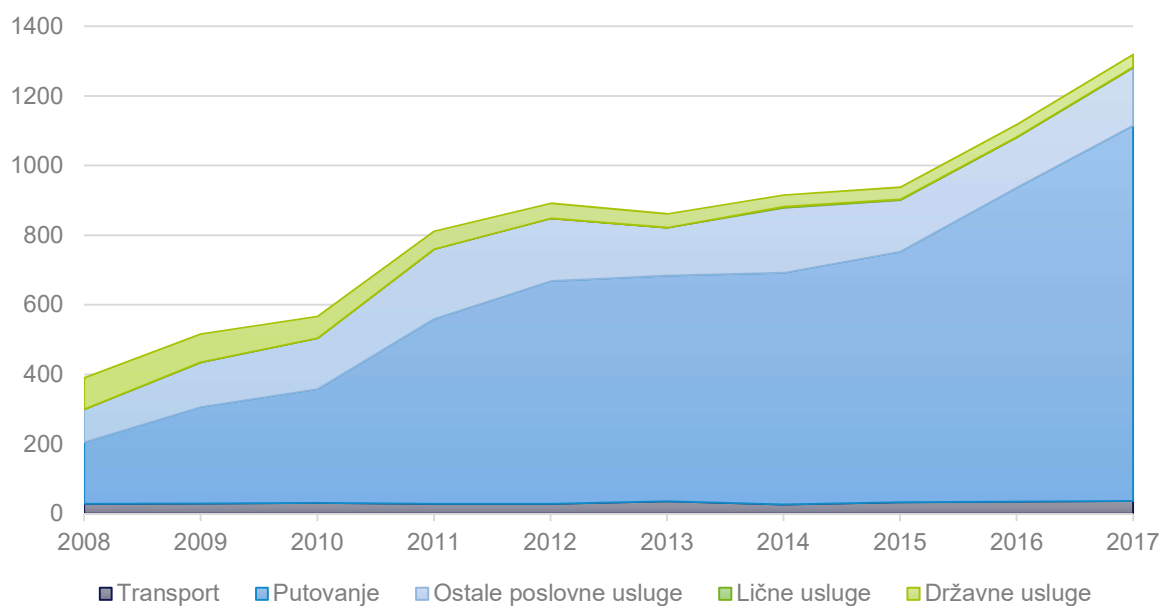
<sup>11</sup> U 2009. godini trgovinski suficit je porastao i dostigao iznos od 235,4 miliona evra. U 2011. godini bilans je dostigao 408,0 miliona i nastavio je da raste do 2013. na 518,3 miliona. U narednim godinama bilans se smanjio i u 2015. godini iznosio je 459,8 miliona evra. Za poslednje dve godine usluge na Kosovu imaju pozitivan bilans u 2016. sa 642,5 miliona evra, a u 2017. godini dostigao je najviši iznos od 805,4 miliona evra

Grafikon 5 prikazuje sastav izvoza usluga tokom perioda izveštavanja prema glavnim kategorijama. Uokvireni deo teksta br. 2 predstavlja kratko objašnjenje transakcija koje su evidentirane pod različitim kategorijama usluga. Glavni izvoz usluga na Kosovu je putovanje. Putovanja predstavljaju najveći deo izvoza tokom čitavog perioda 2008-2017. Kako je objašnjeno, u 2008. godini je činilo 45% ukupnog izvoza, a u 2017. godine njegovo učešće je povećano na 81,6% ukupnog izvoza usluga. Turističke usluge u osnovi predstavljaju višak koji Kosovo beleži u trgovini uslugama. Došlo je do značajnog pada vrednosti izvoza državnih usluga zbog smanjenja veličine i aktivnosti stranih subjekata, kao što su EULEX, KFOR između ostalih, na teritoriji Kosova.

Povećanje izvoza poslovnih usluga, koje uključuju širok spektar različitih aktivnosti, zabeležilo je prosečnu godišnju stopu rasta od 5,8 procenata, a taj razvoj treba napomenuti. Izvoz transportnih usluga praktično je ostao na istom nivou tokom analiziranog perioda.

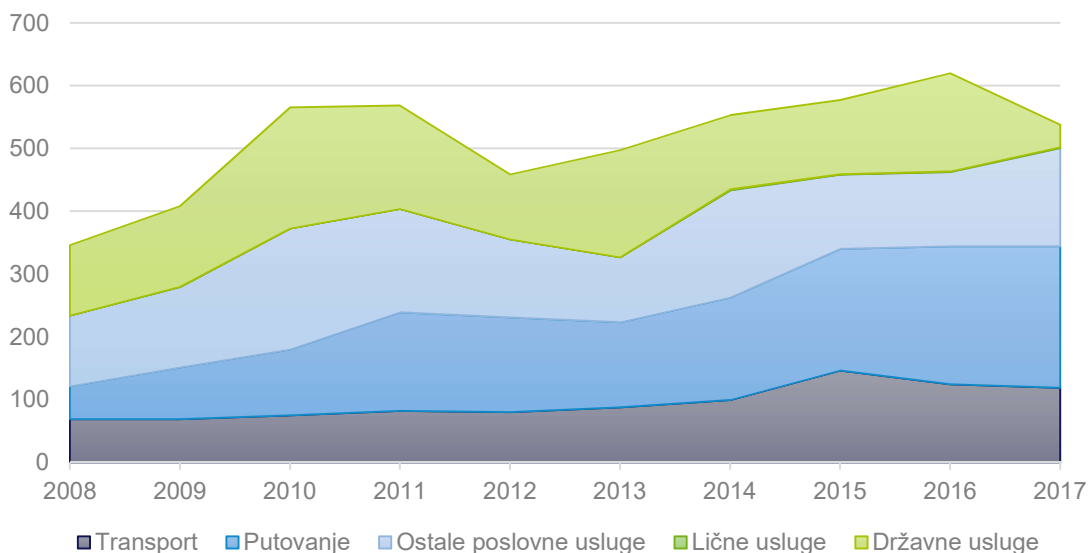
Veoma je važno zaključiti ovaj deo naglašavajući da je izvoz usluga na Kosovu uglavnom zasnovan na putovanjima, što je efekat troškova nerezidenata u zemlji tokom privremenog boravka. S tim u vezi, poseta dijaspore i novac koji su potrošili tokom boravka značajna je komponenta ukupnog izvoza turističkih usluga. Ova vrsta izvoza možda neće biti održiva i u bliskoj budućnosti bi mogla imati negativan uticaj na ukupan izvoz usluga.

**Grafikon 5. Kosovo: Izvos usluga**



Grafikon 6 prikazuje sastav kosovskog uvoza usluga za period 2008-2017. Uvoz usluga se povećao tokom ovog perioda, ali uz manju stopu rasta od izvoza. Uvoz usluga je manje koncentrisan nego u slučaju izvoza; međutim, putovanje takođe predstavlja glavni uvoz. Kosovo je neto uvoznik transportnih usluga; kao i značajan uvoznik poslovnih usluga.

**Grafikon 6. Kosovo: Uvoz usluga**



**Tabela 4. Trgovina uslugama prema sektorima na Kosovu <sup>12</sup>**

Godina	Transport			Putovanje			Poslovne usluge			Lične, rekreacione i usluge iz oblasti kulture			Državna roba i usluge			Trgovina uslugama (ukupno)		
	X	M	Bilans	X	M	Bilans	X	M	Bilans	X	M	Bilans	X	M	Bilans	X	M	Bilans
2008	29.0	69.0	(40.0)	177.6	52.6	125.0	94.5	112.3	(17.8)	...	...	...	90.0	2.4	87.6	391.1	236.3	154.8
2009	30.1	69.2	(39.1)	277.6	82.1	195.5	127.0	128.4	(1.5)	0.8	0.1	0.7	81.4	1.7	79.7	516.9	281.5	235.4
2010	31.2	75.3	(44.1)	327.7	104.7	223.0	146.2	192.8	(46.6)	...	...	...	62.7	6.4	56.4	567.9	379.3	188.6
2011	28.6	82.0	(53.4)	531.6	157.3	374.4	200.1	164.6	35.4	0.0	0.0	0.0	51.6	0.0	51.6	811.9	403.9	408.0
2012	29.3	80.0	(50.7)	636.8	150.8	486.1	180.3	124.6	55.8	0.0	0.0	0.0	42.9	12.0	30.9	889.4	367.3	522.0
2013	36.5	88.0	(51.5)	647.5	135.3	512.2	138.0	103.6	34.4	0.0	0.0	0.0	39.0	15.8	23.2	861.1	342.8	518.3
2014	26.6	99.6	(73.0)	665.6	162.9	502.7	186.6	170.9	15.8	2.5	1.6	1.0	34.7	20.6	14.1	916.1	455.5	460.6
2015	33.1	146.7	(113.5)	719.7	193.2	526.6	148.4	118.3	30.1	1.6	0.8	0.8	34.8	18.8	16.0	937.7	477.8	459.8
2016	35.3	124.6	(89.2)	901.4	219.8	681.7	144.0	118.0	26.1	1.3	1.2	0.1	35.5	11.7	23.9	1117.6	475.1	642.5
2017	37.2	118.7	(81.5)	1,077.4	225.7	851.7	166.3	156.4	9.9	2.7	1.5	1.2	35.8	11.7	24.1	1319.5	514.2	805.4
<b>Povećana godišnja stopa rasta %</b>	2.52%	5.5		19.75	15.68		5.81	3.37		12.93	31.1		-8.81	17.16	-	12.93	8.09	

<sup>12</sup> Ovaj dokument koristi preliminarne rezultate za analizu. Vrednosti u tabeli se mogu razlikovati od sadašnjih zvaničnih dokumenata u Centralnoj banci Kosova do uobičajenih poboljšanja u izveštajima o trgovini uslugama. Dakle, odstupanja su zanemarljiva i mogu se izostaviti jer ovaj dokument analizira sveobuhvatne trendove trgovine uslugama

## 4.2 Obrazac trgovine uslugama na Kosovu

### UOKVIRENI DEO TEKSTA 3

Termin međunarodne trgovine uslugama obuhvata usluge transakcije između rezidenata i nerezidenata. Podaci o trgovinskim uslugama se prvenstveno prikupljaju radi elaborisanja platnog bilansa ekonomije. Pored toga što se obično sprovodi kroz trgovinu između rezidenata i nerezidenata, usluge se mogu snabdevati i preko stranih filijala u zemljama domaćinima. Stoga, širi obim trgovine uslugama dodaje i komercijalno prisustvo dobavljača usluga. Druga komponenta, trgovina uslugama stranih filijala (FATS), nije razvijena za platni bilans. Ona se mora proceniti samostalno.

**Transport** - Transport je postupak transporta ljudi i predmeta sa jedne lokacije na drugu i sa tim povezane prateće i pomoćne usluge. Prevoz takođe uključuje poštanske i kurirske usluge. Transport se može razlikovati prema: (a) vrsti, odnosno kao pomorski, vazdušni ili ostali („ostali” se može dalje raščlaniti na železnički i drumski transport, transport unutrašnjim vodenim putevima, cevovodni transport i svemirski prevoz kao i prenos električne energije); i (b) onom što se prevozi, odnosno putnici ili teretni. Poštanske i kurirske usluge obuhvataju prikupljanje, transport i isporuku pisama, novina, časopisa, brošura, ostalih štampanih materijala i paketa, kao i usluge koje se obavljaju u pošti i usluge iznajmljivanja poštanskih sandučića.

**Putovanje** - U slučaju putovanja, potrošači se kreću s jedne teritorije na drugu u cilju korišćenja robe i usluga koje on ili ona stekne. Prihodi od putovanja obuhvataju robu i usluge za vlastitu upotrebu ili za dalju isporuku koje su nerezidenti stekli od ekonomije tokom poseta toj ekonomiji; dok rashodi od putovanja obuhvataju robu i usluge za vlastitu upotrebu ili isporuku koje su rezidenti stekli od drugih ekonomija tokom poseta tim ekonomijama. Standardno rasčlanjenje komponente putovanja je na poslovno i lično putovanje, uz dodatne podatke za grupe od posebnog interesa, kao što su granični, sezonski i drugi kratkoročni radnici.

**Ostale poslovne usluge** – Uključuju širok spektar usluga kojima se može trgovati. Sastoje se od finansijskih usluga, usluga komunikacije i informisanja; usluga istraživanja i razvoja, profesionalne i usluge menadžment konsaltinga, i tehničkih, trgovinskih i drugih poslovnih usluga. Usluge istraživanja i razvoja sastoje se od usluga koje su povezane sa temeljnim istraživanjima, primenjenim istraživanjima i eksperimentalnim razvojem novih proizvoda i postupaka. Profesionalne i usluge menadžment konsaltinga uključuju pravne usluge, računovodstvene usluge, usluge menadžment konsaltinga, usluge upravljanja i usluge povezane sa odnosima sa javnošću i usluge oglašavanja, istraživanja tržišta i ispitivanja javnog mnjenja. Uključeni su iznosi koje je matična kompanija primila od svojih podružnica za opšte režijske troškove vezane za ove usluge. Tehničke usluge, usluge koje se odnose na trgovinu i druge poslovne usluge uključuju arhitekturu i inženjering, izgradnju, odlaganje otpada, operativni lizing, trgovinske i druge poslovne usluge.

**Lične, rekreativne i usluge iz oblasti kulture** - Sastoje se od (a) audio vizuelnih i srodnih usluga i (b) drugih ličnih, rekreativnih i usluga iz oblasti kulture. Audio-vizuelne i srodne usluge sastoje se od usluga i naknada vezanih za produkciju filmova (na filmu, video traci, disku ili elektronski prenete itd.), radio i televizijske programe (uživo ili na traci) i muzičke snimke. Druge lične, rekreativne i usluge iz oblasti kulture uključuju zdravstvene usluge, obrazovne usluge, i druge. Druge lične, rekreativne i usluge iz oblasti kulture uključuju usluge povezane sa muzejima i ostalim kulturnim, sportskim, kockarskim i rekreativnim aktivnostima, osim onih koje su uključene u putovanje.

**Državna roba i usluge;** robu i usluge stečene od ekonomije domaćina od strane diplomata, konzularnog osoblja i osoblja vojske u inostranstvu i njihovih izdržavaoca; i usluge koje pruža država i koje se pružaju državi nisu uključene u druge kategorije usluga. Usluge koje snabdeva država i koje se snabdevaju za državu klasifikuju se u određene kategorije usluga kada to dozvoljava izvor podataka.



Ovaj odeljak pruža kratku i detaljniju procenu trgovine uslugama na Kosovu. Analizira trgovinu prema vrsti usluge i određene delatnosti unutar svake kategorije<sup>13</sup>.

#### 4.2.1 Transport

Transport ne predstavlja samo sredstvo za prevazilaženje fizičkih ograničenja geografske udaljenosti od međunarodne trgovine, to je i usluga koja se samostalno trguje od strane brodarskih kompanija, aviokompanija i raznih vidova transporta na površini, kao i razne pomoćne usluge. Transportne i logističke usluge olakšavaju međunarodnu trgovinu i imaju značajnu ulogu u rastu i razvoju ekonomija. Kvalitet i efikasnost transportnih i logističkih usluga važni su za međunarodnu trgovinu, smatrajući da slabe usluge i logistička infrastruktura i operativni procesi mogu predstavljati glavnu prepreku globalnoj trgovinskoj integraciji. Što je blagovremeniji, pouzdaniji i efikasniji logistički lanac snabdevanja, to se roba može efikasnije i pouzdanije isporučiti od tačke proizvodnje do tačke potrošnje. Pored toga, višestruke veze u lancu snabdevanja podrazumevaju da je sektor prevoza koji dobro funkcioniše važan za ostvarivanje punog potencijala politika olakšavanja trgovine.

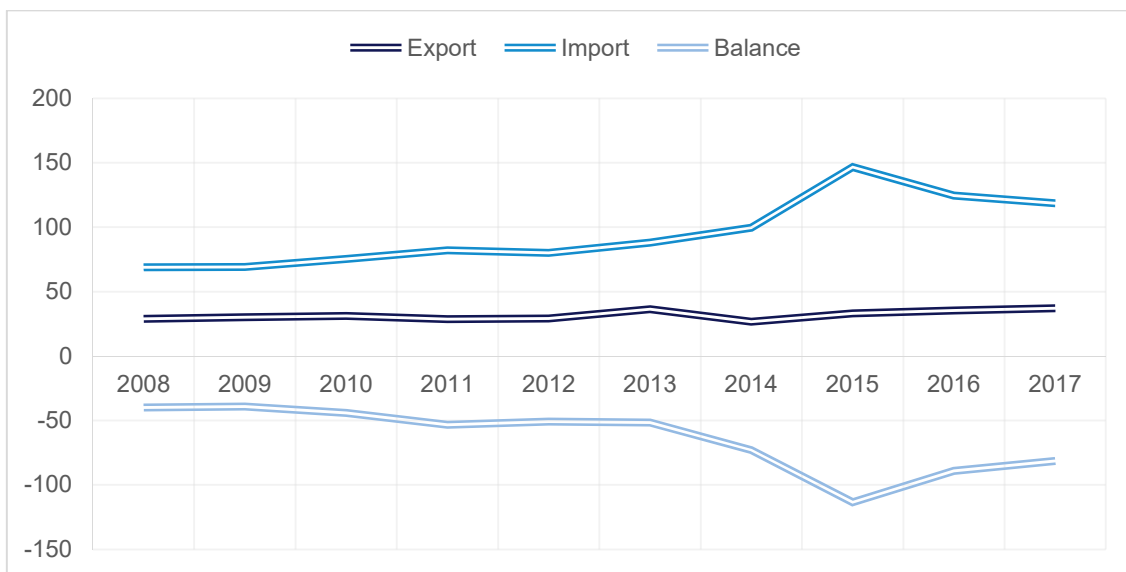
usluga prevoza može se podeliti u četiri podkategorije: pomorski prevoz, vazduhoplovni prevoz, drugi načini prevoza, poštanske i kurirske usluge.<sup>14</sup> Prve tri podkategorije dalje razmatraju transport ljudi ili robe (teret). U slučaju transporta putnika, međunarodna trgovina transportnim uslugama obuhvata sve usluge koje se pružaju nerezidentima od strane rezidentnih prevoznika, i rezidentima od strane nerezidentnih prevoznika. Ipak, transport putnika (nerezidenata) nije uključen u transport. U međunarodnoj trgovini uslugama klasifikuje se prema uslugama putovanja. U slučaju tereta, usluge transporta uključuju sav međunarodni transport izvoza i uvoza robe ekonomije. Pored toga, uključuje usluge transporta tereta koje pružaju rezidentni operateri pri uvođenju uvoza ekonomije unutar carinske granice izvozne ekonomije (izvoz usluga teretnog transporta). U slučaju Kosova, zbog situacije bez izlaza na more, pomorski transport nije relevantna kategorija.

Grafikon 7 prikazuje vremenske serije za razvoj međunarodne trgovine u pogledu usluga prevoza od 2008. do 2017. godine. U ukupnim terminima, Kosovo je neto uvoznik usluga prevoza; a trgovinski deficit progresivno raste od 2008. godine. Izvoz usluga prevoza ostao je gotovo stagniran, sa godišnjom prosečnom stopom rasta od 2,5%; dok je uvoz zabeležio prosečnu godišnju stopu rasta od 5,6%. Priroda značajnog povećanja uvoza u 2015. godini je relativno dvosmislena. Visoka volatilnost u ovom sektoru nije zabeležena, osim za period 2014-2015. Čak i ako postoji značajna razlika u vrednosti izvoza i uvoza, čini se da se promena vrednosti uvezenih usluga transporta prati u određenoj meri od strane izvozne komponente.

<sup>13</sup> Neki podsektori su spojeni ili potpuno izostavljeni zbog njihove nevažnosti u ovom dokumentu.

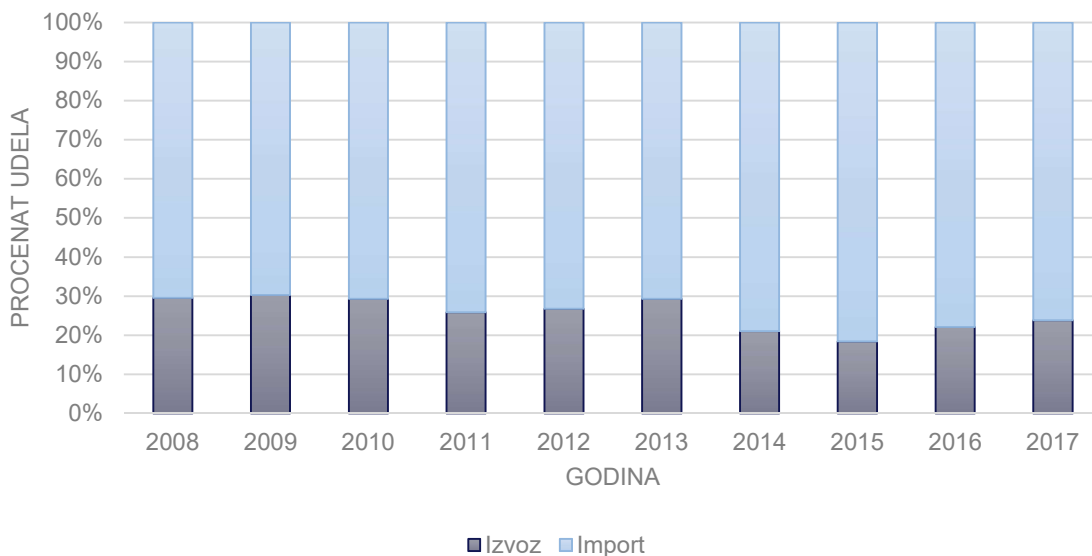
<sup>14</sup> Ostali oblici usluga transporta uključuju sve ostale vrste transporta, osim morskog i vazdušnog transporta. One se mogu razvrstati na: svemirski transport, železnički i drumski transport, transport unutrašnjim vodenim putevima, cevovodni transport i kao i prenos električne energije i druge prateće i pomoćne usluge transporta (tj. sve druge usluge transporta koje se ne mogu dodeliti ni jednoj komponenti usluga transporta koje su prethodno opisane).

**Grafikon 7. Kosovo: Trgovina uslugama transporta**



Na grafikonu 8. prikazan je odnos izvoza usluga prevoza prema uvozu. U periodu od 2008. do 2011. godine odnos izvoza i uvoza bio je gotovo isti, izvoz je obuhvatao oko 25% uvoza; dok je za period 2011-2013. odnos iznosio 30%. U 2014. godini odnos se drastično smanjio na oko 10%. Na kraju, za period 2015-2017 taj odnos je iznosio oko 20%. Činjenica je da je pokrivenost izvoza uvozom usluga prevoza doživela progresivni pad, što se pretvara u rastući trgovinski deficit, iako sa značajnim godišnjim fluktacijama.

**Grafikon 8. Odnos pokrivenosti uvoza za trgovinu uslugama transporta**

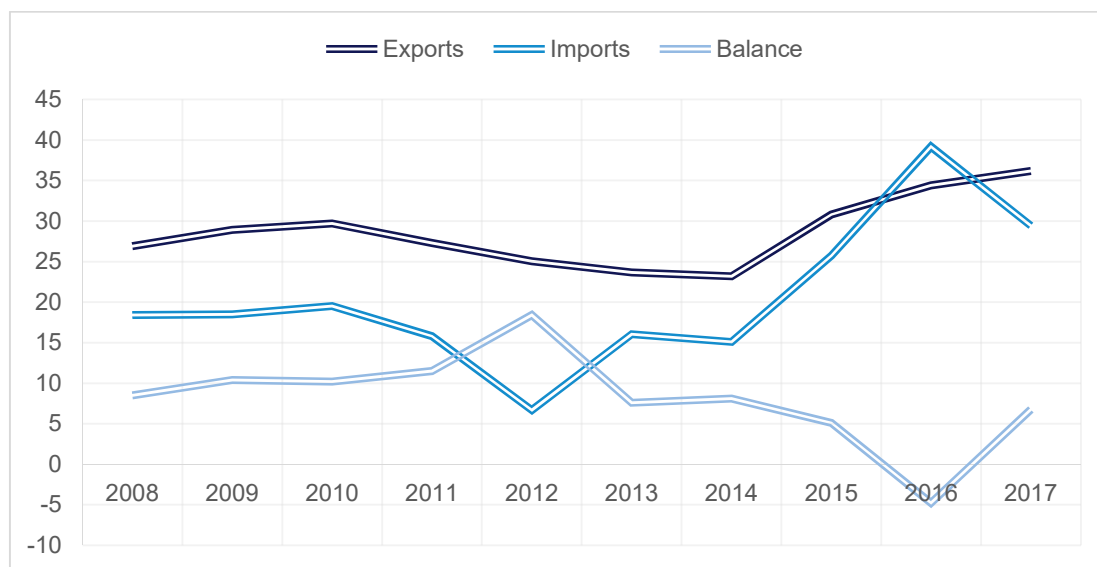


Istorijski, postojale su bliske veze između međunarodne trgovine i međunarodnog transporta. Razvoj u trgovini ogleda se u razvoju međunarodnog transporta, jer postoji značajna povezanost između obima trgovine robom i razvoja izvoza i uvoza usluga teretnog transporta.

## Usluge vazdušnog transporta

Usluge vazdušnog transporta se dalje razvrstavaju na transport putnika, tereta i druge usluge. Na grafikonu 9. prikazani su agregirani podaci vremenskih serija za izvoz i uvoz usluga vazdušnog transporta. Kao što se može primetiti, Kosovo je zabeležilo suficit u trgovini uslugama vazdušnog transporta u periodu 2008-2017, sa izuzetkom 2016. godine kada je zabeležen deficit. Međutim, trgovinski suficit pokazuje trend opadanja od 2012. godine.

**Grafikon 9. Kosovo: Trgovina uslugama vazdušnog transporta**



Sastav trgovine ovim uslugama zaslužuje dalju analizu. U slučaju transporta putnika, Kosovo uglavnom zavisi od stranih prevoznika, ne prijavljujući izvoz ovih usluga jer ne postoji dobro razvijena nacionalna avio-industrija. Vazdušni transport putnika predstavljao je, u periodu 2008-2017, najveći deo uvoza usluga vazdušnog transporta na Kosovu. U 2017. godini, transport putnika činio je 85% ukupnog uvoza vazdušnog transporta na Kosovu.

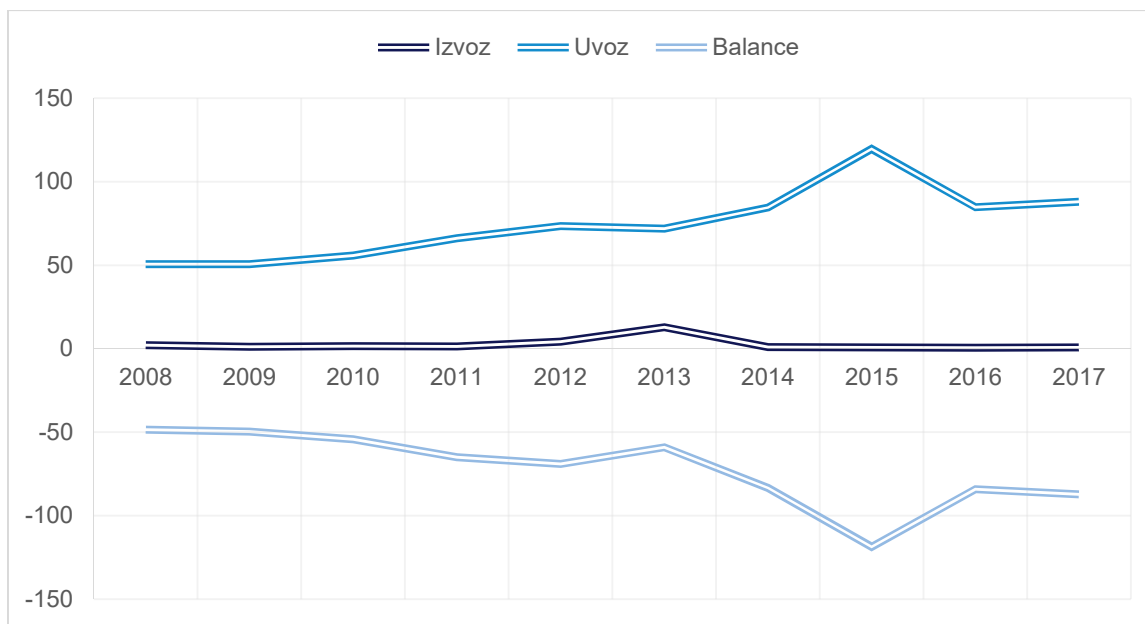
U slučaju teretnog transporta, tj. transporta robe vazduhom, postoji veoma ograničena, gotovo nepostojeća trgovina, jer se većina uvoza na Kosovu vrši drumskim transportom. Izvoz vazdušnog transporta tereta praktično ne postoji, a uvoz u periodu 2015-2017. u proseku je iznosio samo 19.000 evra. Glavni izvoz usluga vazdušnog transporta, praktično svi registrovani izvozi, objašnjava suficit u trgovini ovim uslugama koje spadaju u kategoriju „ostale“, što odražava isplate koje su izvršili strani prevoznici na Kosovu za usluge u vezi sa vazdušnim transportom.<sup>15</sup> Poslednjih godina uvoz ostalih usluga vazdušnog transporta pokazuje tendenciju rasta, iako sa značajnim fluktacijama.

<sup>15</sup> Ostale usluge transporta uključuju usluge koje su pomoćne u transportu i nisu direktno predviđene za kretanje robe i osoba. Kategorija uključuje naknade za rukovanje teretom koje se naplaćuju odvojeno od tereta, skladištenje, pakovanje i prepakivanje, vuču koja nije uključena u usluge transporta tereta, pilotažu i navigacijsku pomoć za prevoznike, kontrolu vazdušnog saobraćaja, čišćenje koje se obavlja u lukama i aerodromima na transportnoj opremi, operacije spašavanja i naknade agentima u vezi sa transportom putnika i tereta (npr. špeditorske i brokerske usluge).

## Ostali načini transporta

Ostali načini transporta obuhvataju različita transportna sredstva, uključujući drumski, železnički i transport vodenim putevima, cevovodni i svemirski transport, kao i prenos električne energije. U slučaju Kosova, glavni način transporta je drumski. Drumski transport se može dodatno podeliti na transport putnika, tereta i ostalo.<sup>16</sup> Grafikon 10 prikazuje vremenske serije podataka o trgovini drugim uslugama transporta za Kosovo za analizirani period.

**Grafikon 10. Kosovo: Trgovina drugim uslugama transporta**



Uvoz usluga drumskog transporta znatno je premašio izvoz svake godine, što je rezultiralo stalnim i rastućim deficitom za Kosovo. Ovo je odraz visoke zavisnosti trgovine Kosova od stranih dobavljača usluga transporta. Deficit u trgovini ovim uslugama se skoro udvostručio od 2008. godine, sa povećanjem od 48 miliona evra na 87 miliona evra u 2017. godini. Najveći deo registrovane trgovine je teret; to je prevoz robe; koji je u 2017. godini iznosio 99,7% ukupnog uvoza ovih usluga. U slučaju putnika, vremenske serije registruju samo trgovinu tek od 2014. godine, uz niske vrednosti kako za izvoz, tako i za uvoz; sa maksimalnom vrednošću izvoza od 184 hiljade evra u 2017. godini, a za uvoz od 316 hiljada evra u 2016. godini. Kosovo je zabeležilo mali suficit u dve godine i deficit za druge dve godine za koje postoje podaci.

Razvoj trgovine u transportu tereta usko je povezan sa trendovima u trgovini robom. U slučaju Kosova, analiza je izvršena kako bi se procenio stepen povezanosti između uvoza robe i uvoza usluga transporta tereta tokom perioda analize. Regresiona analiza pokazala je značajnu povezanost između razvoja uvoza roba i uvoza usluga transporta tereta ( $R^2 = 0.5531$ ). Porast uvoza robe, u odsustvu bilo kakve promene u snabdevanju usluga transporta, proizvešće istovremeno povećanje uvoza usluga transporta tereta nešto iznad polovine povećanja uvoza roba. Ovaj stepen povezanosti takođe pokazuje zavisnost Kosova od inostranih pružalaca usluga transporta. Slična analiza je izvršena kako bi se procenila povezanost izvoza usluga tereta i izvoza roba sa Kosova. U ovom slučaju nije pronađen značajan odnos; signalizacija da i u slučaju izvoza

<sup>16</sup>Ostale usluge transporta uključuju prateće i pomoćne usluge transporta koje nisu direktno predviđene za kretanje robe ili ljudi, od kojih neke pružaju i transportni operateri

postoji velika zavisnost od stranih dobavljača prevoza. Ovo bi moglo pokazati uticaj ograničenja sa kojima se pružaoci usluga transporta na Kosovu suočavaju u radu u susednim zemljama.

### Poštanske i kurirske usluge

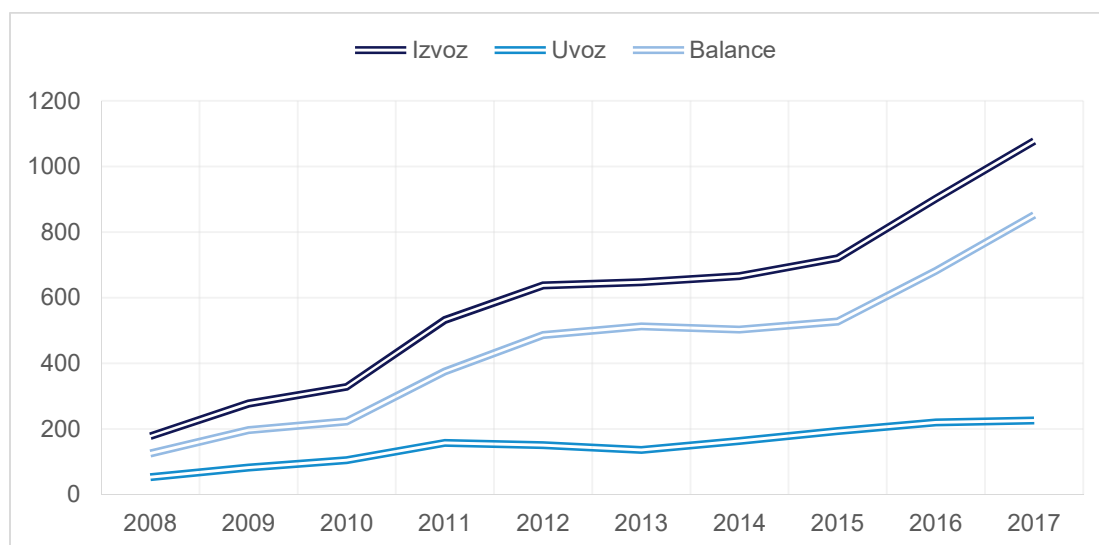
Izveštajni period za koji postoje podaci o poštanskim i kurirskim uslugama je od 2014. do 2017. godine. U 2014. godini uočen je nekonzistentan trend trgovine ovim uslugama, izvoz je iznosio 2,3 miliona evra, smanjivši se tokom 2015. godine, na 1,5 miliona, i zatim se u 2017. drastično smanjio na 206 hiljada evra. U međuvremenu, uvoz poštanskih i kurirskih usluga povećao se sa 686 hiljada evra u 2016. na 1,2 miliona evra u 2017. godini.

### 4.2.2 Putovanje

Putovanja evidentiraju troškove stranih nerezidenata dok su na Kosovu (izvoz), kao i troškove kosovskih privremenih putnika dok su u stranim zemljama (uvoz). Ljudi putuju u druge zemlje radi posla ili ličnih potreba. U pogledu ličnih putovanja, računi evidentiraju izdatke vezane za zdravlje ili za obrazovne svrhe, kao i druge razloge u osnovi za turizam.

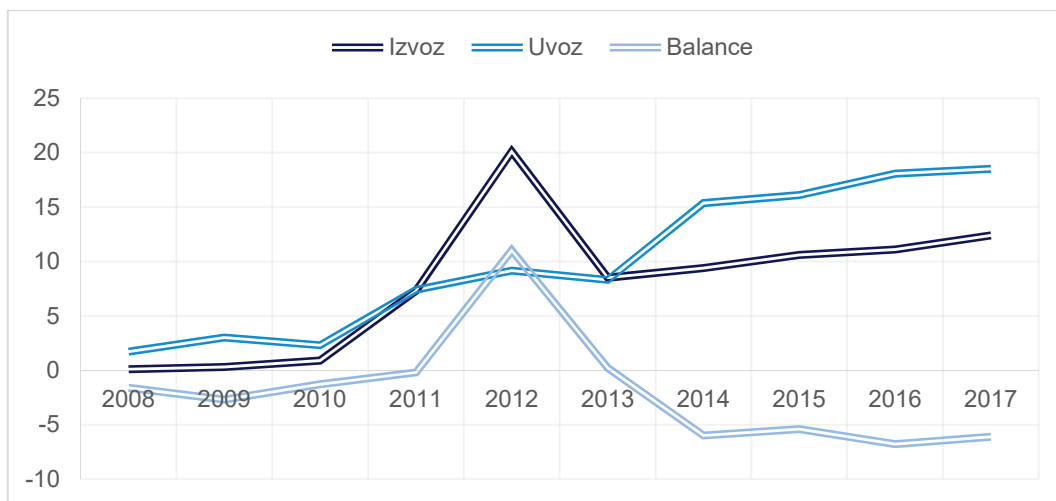
Putovanje je najvažnija komponenta trgovine uslugama u slučaju Kosova. Grafikon 11 prikazuje evoluciju vremenske serije u ovoj kategoriji usluga za period 2008-2017. Kao što se može primetiti, i izvoz i uvoz su tokom ovog perioda pokazali značajnu dinamičnost; tokom kojih je Kosovo zabeležilo kontinuirani i rastući trgovinski suficit; koji je dostigao 871.7 milion evra u 2017. U ovom periodu izvoz je rastao sa prosečnom stopom rasta od 24,85%, dok uvoz sa stopom od 15,68%.

**Grafikon 11. Kosovo: Trgovina uslugama putovanja**



U slučaju Kosova, putovanjima iz ličnih razloga, osim poslovnih, dominira trgovina. Poslovna putovanja, iako pokazuju dinamiku, predstavljaju manji deo ukupnog broja. U 2017. godini, poslovna putovanja su predstavljala samo 1,15% ukupnog izvoza Kosova i samo 8,2% ukupnog uvoza u ovoj kategoriji. U poslovnim putovanjima Kosovo doživljava deficit većinu godina tokom analiziranog perioda. Međutim, progresivno povećanje izvoza pokazuje da sve više ljudi dolazi na Kosovo radi poslovnih aktivnosti. Izvoz je porastao sa 114 hiljada evra u 2008. na 12,4 miliona evra u 2017. Sa svoje strane, troškovi kosovskih državljana koji putuju u inostranstvo u poslovne svrhe porasli su sa 1,17 miliona evra na 18,5 miliona evra u istom periodu. Grafikon 12 prikazuje evoluciju vremenskih serija poslovnih putovanja.

**Grafikon 12. Kosovo: Trgovina poslovnim putovanjima**



U slučaju ličnih putovanja, kategorija „ostalo“ uglavnom odražava turizam. Postoji određena dinamika u slučaju zdravstvenih i obrazovnih putovanja, ali je vrednost trgovine i izvoza i uvoza u tim slučajevima relativno niska. U oba slučaja, Kosovo je doživelo kontinuirani deficit; signalizirajući da je zemlja neto uvoznik zdravstvenih i obrazovnih usluga. U slučaju zdravstvenih usluga tokom 2017. godine Kosovo je uvezlo 7,4 miliona evra, dok je izvezlo 1,16 miliona evra. U slučaju obrazovnih usluga uvoz je iznosio 6,6 miliona evra, a izvoz 3,36 miliona evra.

Kao što je gore pomenuto, putovanja za druge lične svrhe, uključujući i turizam, čine najveći deo trgovine Kosova u vezi sa ovim uslugama. U ovom slučaju, i izvoz i uvoz su pokazali značajnu dinamičnost. Izvoz je porastao sa 177 miliona evra u 2008. na 1,060 miliona evra u 2017. godini; a uvoz sa 49,2 miliona evra na 193,2 miliona evra u istom periodu. Izvoz raste po godišnjoj stopi rasta od gotovo 20%; i uvoz po stopi od 14,6% godišnje. Kosovo je zadržalo rastući trgovinski suficit, koji je dostigao 867,3 miliona evra u 2017. godini, u odnosu na suficit od 128 miliona evra ostvaren u 2008. godini. Važna komponenta ličnog putovanja obuhvata posete koje je preduzela kosovska dijaspora. Prema podacima iz 2017. godine, od 120 hiljada posetilaca, gotovo 30 posto njih nisu bili strani državljani. Štaviše, mnogi članovi dijaspore druge generacije imaju strane pasoše. Značajan broj posetilaca dolazi iz zemalja gde je značajna kosovska dijaspora. Uticaj dijaspore na račun putovanja je pitanje koje zaslužuje detaljniju analizu, jer nije turizam u užem smislu.

### 4.2.3 Poslovne usluge

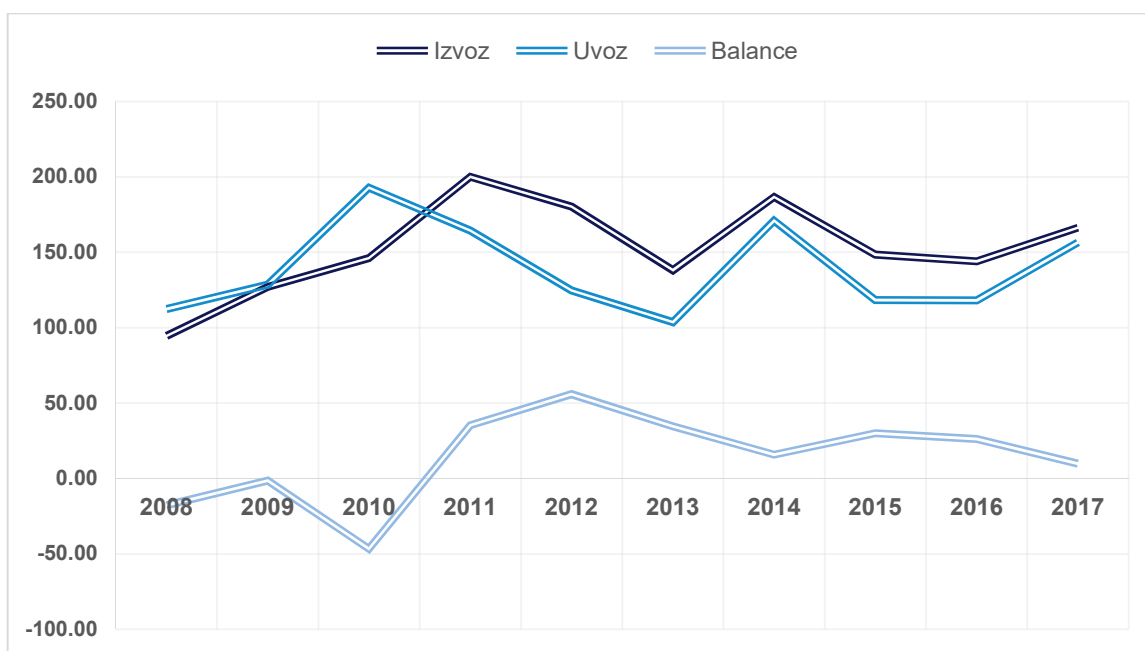
Trgovina poslovnim uslugama jedan je od najbrže rastućih segmenata globalne trgovine uslugama. Ova kategorija obuhvata širok spektar različitih uslužnih delatnosti, od kojih su mnogi u obliku inputa za sektore materijalne proizvodnje, ali i za druge usluge. Tabela 5. predstavlja evoluciju trgovinske razmene na Kosovu poslovnim uslugama za analizirani period široke kategorije poslovnih usluga razmatranih za ovu procenu. Kao što se može primetiti, u toku izveštajnog perioda došlo je do visokog nivoa fluktacije u izvozu i uvozu. Izvoz je dominantan u odnosu na uvoz od 2011. godine pa nadalje; ipak postoji trend opadanja trgovinskog suficita na trgovinu ovim uslugama; kako se može zaključiti iz Grafikona 13. Najveći suficit od 55,8 miliona evra ostvaren je tokom 2012. godine. Trgovinski suficit u 2017. godini iznosio je samo 9,9 miliona evra.

**Tabela 5. Kosovo: Trgovina poslovnim uslugama**

	<i>Izgradnja</i>			<i>Usluge osiguranja i penzije</i>			<i>Finansijske usluge</i>			<i>Telekomunikacione, računarske i informacione usluge</i>			<i>Ostale poslovne usluge</i>		
	<i>X</i>	<i>I</i>	<i>Bilans</i>	<i>X</i>	<i>I</i>	<i>Bilans</i>	<i>X</i>	<i>I</i>	<i>Bilans</i>	<i>E</i>	<i>I</i>	<i>Bilans</i>	<i>X</i>	<i>I</i>	<i>Bilans</i>
<b>2008</b>	8.9	5.7	3.2	12.1	24.2	-12.1	2.7	2.5	0.1	57.3	20.4	36.9	13.6	59.5	-45.9
<b>2009</b>	15.7	5.0	10.7	14.8	24.4	-9.6	5.4	1.8	3.5	72.5	15.6	56.8	18.6	81.5	-62.9
<b>2010</b>	6.4	26.6	-20.2	15.5	28.4	-12.8	3.7	0.4	3.2	79.7	34.3	45.4	40.9	103.1	-62.2
<b>2011</b>	13.7	19.0	-5.3	13.9	31.0	-17.1	0.3	1.1	-0.8	96.9	20.1	76.8	75.3	93.5	-18.1
<b>2012</b>	22.4	11.4	11.0	25.3	29.2	-4.0	0.7	2.0	-1.3	70.4	23.0	47.4	61.6	58.9	2.7
<b>2013</b>	9.4	2.9	6.5	22.7	32.1	-9.4	2.0	2.7	-0.7	59.8	27.7	32.1	44.3	38.3	6.0
<b>2014</b>	12.0	7.7	4.4	21.8	35.9	-14.1	0.1	2.3	-2.2	77.7	58.2	19.5	75.0	66.8	8.2
<b>2015</b>	14.0	3.9	10.1	18.2	38.2	-20.0	0.5	3.2	-2.7	54.8	55.8	-1.0	60.9	17.2	43.7
<b>2016</b>	12.9	1.4	11.6	19.2	44.2	-24.9	0.5	3.5	-3.1	48.4	45.9	2.6	62.9	23.0	39.9
<b>2017</b>	9.3	1.4	7.9	19.7	41.6	-21.9	0.8	5.2	-4.4	46.6	51.3	-4.8	88.8	56.9	31.9



**Grafikon 13. Kosovo: Trgovina poslovnim uslugama**

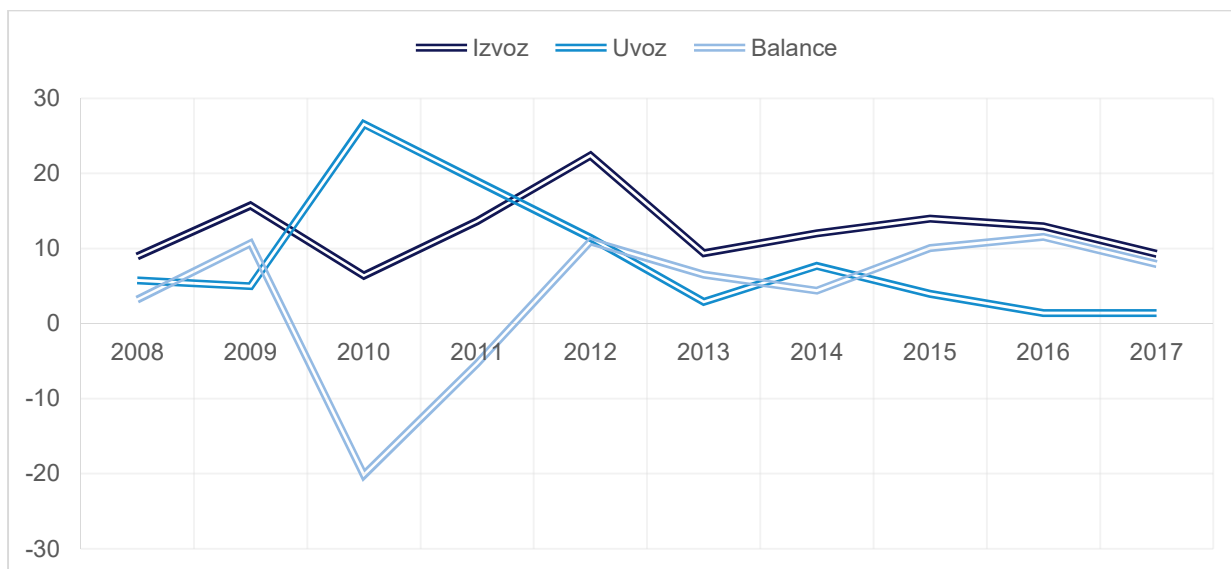


Trgovina poslovnim uslugama nije bila naročito dinamična tokom ovog perioda. Izvoz je porastao sa godišnjom stopom od 5,8 procenata, dok je uvoz iznosio 3,4 procenata. Od 2012. godine, izvoz je ostao fluktuiran skoro na istom nivou; kao što je slučaj sa uvozom. Pored toga, pokrivenost uvoza je doživela blagu fluktuaciju.

### ***Izgradnja***

Usluge izgradnje evidentiraju izgradnju u inostranstvu od strane kosovskih kompanija i izgradnju na Kosovu od strane inostranih kompanija u ekonomiji zemlje. Grafikon 14. prikazuje evoluciju trgovine ovim uslugama. Kosovo je zadržalo suficit tokom ovog perioda, izuzev 2010. godine kada je došlo do značajnog povećanja uvoza. Treba naglasiti značajnu fluktuaciju vrednosti izvoza, što odražava projektnu osnovu ove trgovine. Uvoz građevinskih usluga doživeo je oštar pad od 2012. godine i bio je veoma ograničen u poslednjim godinama vremenskih serija. Ovo je aktivnost u kojoj bi Kosovo moglo da ostvari još veće učešće u trgovini uslugama.

**Grafikon 14. Kosovo: Trgovina uslugama građevine**

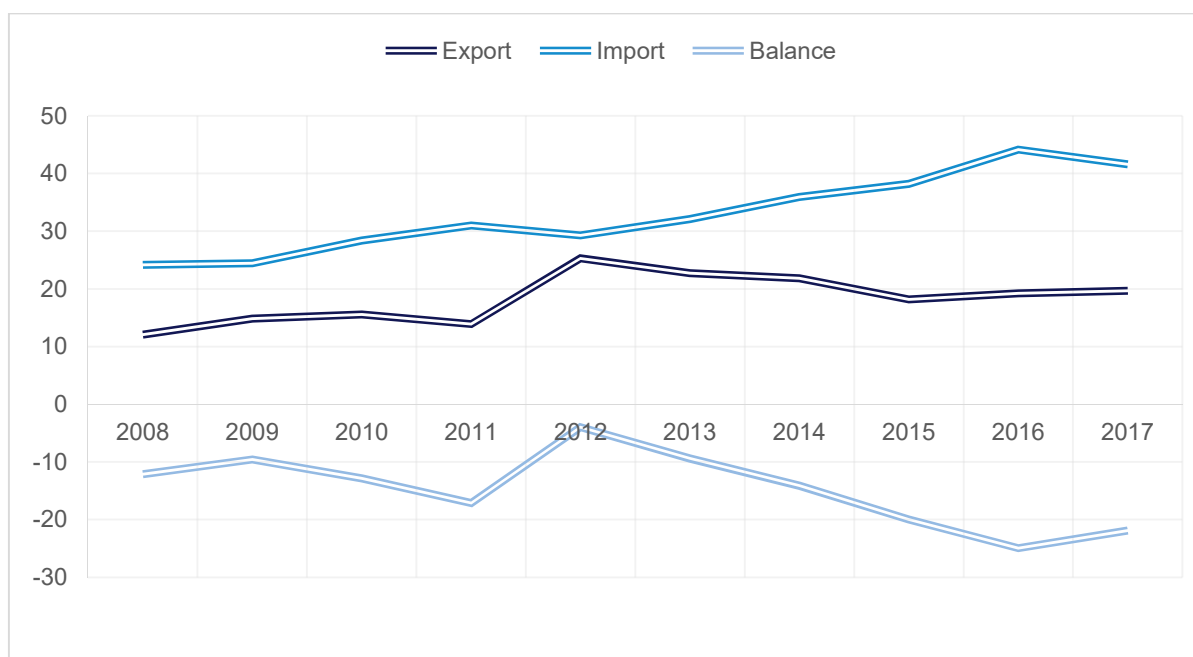


### ***Usluge osiguranja i penzije***

Ova kategorija, u slučaju Kosova, uglavnom odražava trgovinu uslugama osiguranja, jer ne postoji evidencija transakcija penzionih usluga. Usluge osiguranja obuhvataju pružanje različitih vrsta osiguranja nerezidentima od strane rezidencijalnih osiguranja i obratno. Kosovo je neto uvoznik usluga osiguranja; pokazujući trgovinski deficit tokom celog perioda. Grafikon 15 prikazuje evoluciju trgovine ovim uslugama. U okviru osiguranja uključene su tri različite transakcije: direktno osiguranje, pokrivajući različite vrste osiguranja ugovorene sa nerezidentima kao životno, zdravstveno ili transportno osiguranje; reosiguranje ugovoreno od strane osiguravajuće kompanije u cilju prenošenja rizika; i druge pomoćne usluge osiguranja, koje bi pored drugih uključivale i usluge posrednika u osiguranju. U ove tri kategorije postoji održivi trgovinski deficit, što odražava ograničeni razvoj tržišta osiguranja na Kosovu. Uvoz usluga pomoćnog osiguranja zabeležen je samo za četiri godine u vremenskoj seriji.

U pogledu vrednosti, direktno osiguranje predstavlja najveći deo trgovine na Kosovu kako u izvozu, tako i u uvozu. U trgovini ovih usluga postignuta je određena dinamičnost. Izvoz direktnog osiguranja porastao je sa 11,5 miliona evra tokom 2008. godine, tako da je u toku 2017. dostigao 19 miliona evra. Sa svoje strane, uvoz je porastao sa 20 miliona evra u 2008. na 38 miliona evra. Nema više razdvojenih podataka javno dostupnih za vrstu direktnog osiguranja sa kojim se trguje. U 2017. godini, direktno osiguranje je predstavljalo 99% ukupnog izvoza usluga osiguranja na Kosovu; i 92,5% ukupnog uvoza.

**Grafikon 15. Kosovo: Trgovina uslugama osiguranja**

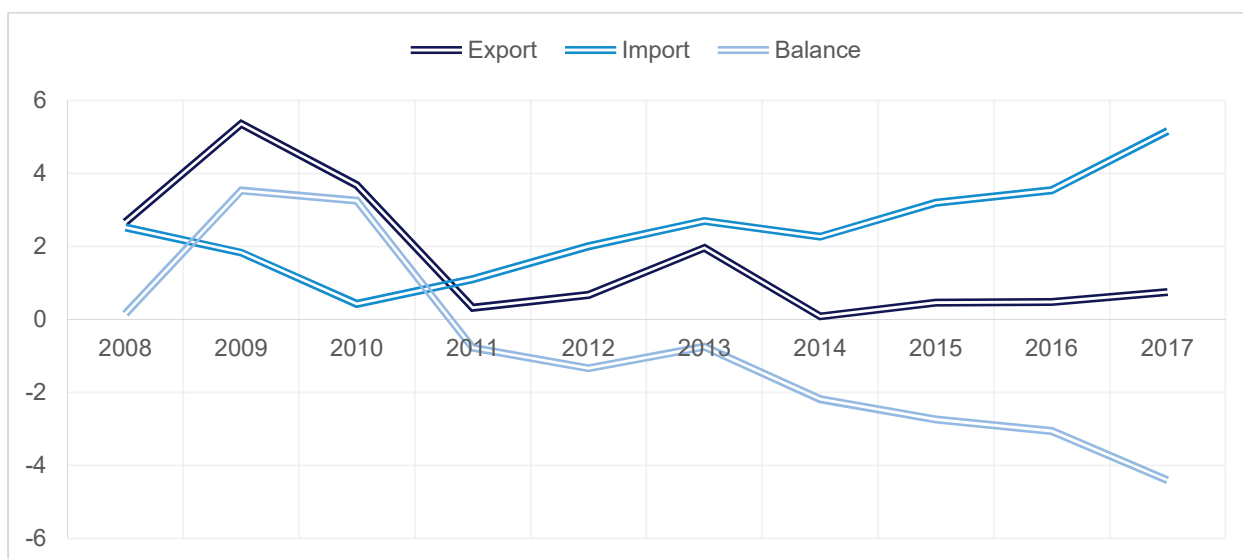


### *Finansijske usluge*

Finansijski sektor ima ključnu ulogu u svim ekonomijama. Uopšteno govoreći, trgovina finansijskim uslugama kao što je navedeno u platnom bilansu je prilično ograničena u slučaju Kosova.<sup>17</sup> Izvoz od 2008. godine opada, a poslednjih godina pokazuje značajnu varijabilnost. Na strani izvoza primećen je trend rasta; i održan je trgovinski deficit ovim uslugama od 2011. godine, nakon suficita u periodu 2008-2010. Većina trgovine finansijskim uslugama na Kosovu se odvija kroz osnivanje stranih banaka na Kosovu; što se (kao što je ranije rečeno) ne odražava u platnom bilansu, a treba ga meriti kao statistiku trgovine stranih filijala (FATS). Grafikon 16 prikazuje evoluciju trgovine finansijskim uslugama na Kosovu kako je navedeno u platnom bilansu.

<sup>17</sup> Izvoz obuhvata indirektno izmerene finansijske usluge koje se isporučuju na pozajmljenoj imovini i obaveze depozita rezidentnih finansijskih korporacija za koje je ugovorna strana nerezidentna jedinica. Uvoz obuhvata indirektno merene finansijske usluge koje su kupile rezidentne jedinice iz svih institucionalnih sektora sa nerezidentnim finansijskim korporacijama.

## Grafikon 16. Kosovo: Trgovina građevinskim uslugama



## Telekomunikacione, kompjuterske i informacione usluge

Trgovina ovim uslugama se brzo širila tokom godina. Tabela 6 prikazuje podatke o trgovini ovim uslugama razvrstane po glavnim komponentama.

**Tabela 6. Telekomunikacione, kompjuterske i informacione usluge**

Godina	Telekomunikacione usluge			Kompjuterske usluge			Informacione usluge			Ukupno Telekomunikacione, kompjuterske i informacione usluge		
	X	I	Bilans	X	I	Bilans	X	I	Bilans	X	I	Bilans
2008	55.9	13.8	42.08	-	-	-	1.37	6.54	(5.16)	57.29	20.37	36.92
2009	70.51	12.1	58.34	-	-	-	1.96	3.47	(1.51)	72.47	15.64	56.93
2010	77.04	28.02	49.02	-	-	-	2.62	6.29	(3.66)	79.67	34.31	45.39
2011	94.55	17.5	77.03	-	-	-	2.30	2.55	(0.25)	96.85	20.07	76.78
2012	70.27	22.00	48.27	-	-	-	0.13	1.00	(0.86)	70.40	23.00	47.40
2013	56.77	23.64	33.12	1.27	1.97	(0.70)	1.71	2.07	(0.36)	59.75	27.70	32.05
2014	68.89	50.02	18.86	8.78	8.18	0.59	-	-	-	77.68	58.22	19.46
2015	40.50	39.84	0.65	14.31	15.97	(1.65)	-	-	-	54.82	55.82	(1.00)
2016	35.29	36.72	(1.43)	13.10	9.13	3.97	0.03	0.01	0.02	48.43	45.86	2.56
2017	49.64	40.29	9.35	14.89	10.96	3.92	0.14	0.07	0.07	64.68	51.33	13.34

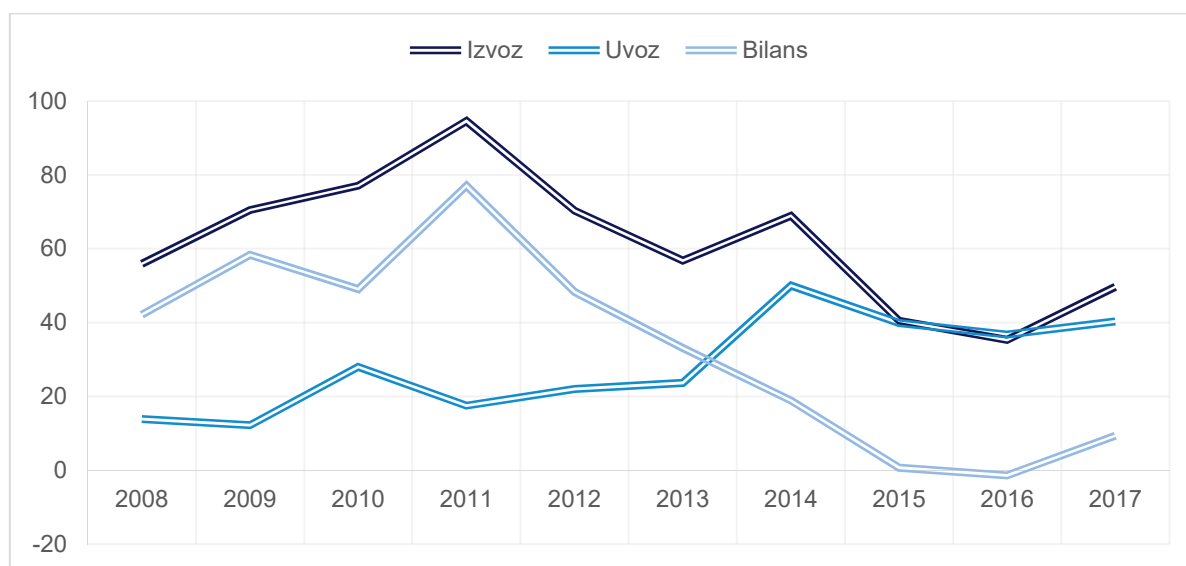
Telekomunikacije predstavljaju najveći deo trgovinskih transakcija ovih usluga. Kosovo je zabeležilo kontinuirani suficit u trgovini međunarodnim telekomunikacijama tokom perioda, međutim suficit je značajno opao poslednjih godina. Što se tiče trgovine telekomunikacionim

uslugama, važno je istaći da izveštaj uglavnom odražava rezultat procesa poravnanja prihoda između nosilaca međunarodnog telekomunikacionog saobraćaja i zavisi od obima ulaznog i odlaznog saobraćaja. U ovom slučaju, neto odliv saobraćaja će rezultirati odlivom neto plaćanja iz zemlje koja „izvozi“ taj saobraćaj. Razvoj trgovine odražava promene koje su se desile u obimu i smeru telekomunikacionog saobraćaja između Kosova i ostatka sveta.

Interesantno kretanje je dinamizam koji kompjuterske usluge pokazuju u poslednjih nekoliko godina, kako u pogledu izvoza tako i uvoza. Postoje samo podaci od 2012. godine. Kao što se može videti na Grafikonu 17, Kosovo je bilo u stanju da vrati trgovinski deficit i doživelo je višak tokom poslednje dve godine vremenskih serija za koje postoje podaci. Kompjuterske usluge obuhvataju kompjuterski softver i druge kompjuterske usluge. Bilo bi zanimljivo imati detaljnije podatke o vrsti kompjuterskih usluga kojima Kosovo trguje. Razvoj sektora je bio značajan na Kosovu, sa novim kompanijama koje ulaze na tržište. Ovaj sektor može pružiti zanimljivu priliku Kosovu da diversifikuje izvoz prema aktivnostima veće vrednosti.

Trgovina informacionim uslugama, koja obuhvata usluge novinskih agencija i druge informacione usluge, uključujući pružanje vesti, fotografija i članaka medijima; i direktne, ne-masovne pretplate na novine i časopise nisu veoma značajne u slučaju Kosova; i izvoz i uvoz su pokazali značajan pad tokom analiziranog perioda. Uočljivo je progresivno smanjenje uvoza sa 6,5 miliona evra u 2008, na samo 70.000 evra u 2017. godini. Faktori koji uzimaju u obzir trend u trgovini ovim uslugama zahtevaju detaljniju analizu.

**Grafikon 17. Kosovo: Trgovina telekomunikacionim, kompjuterskim i informacionim uslugama**

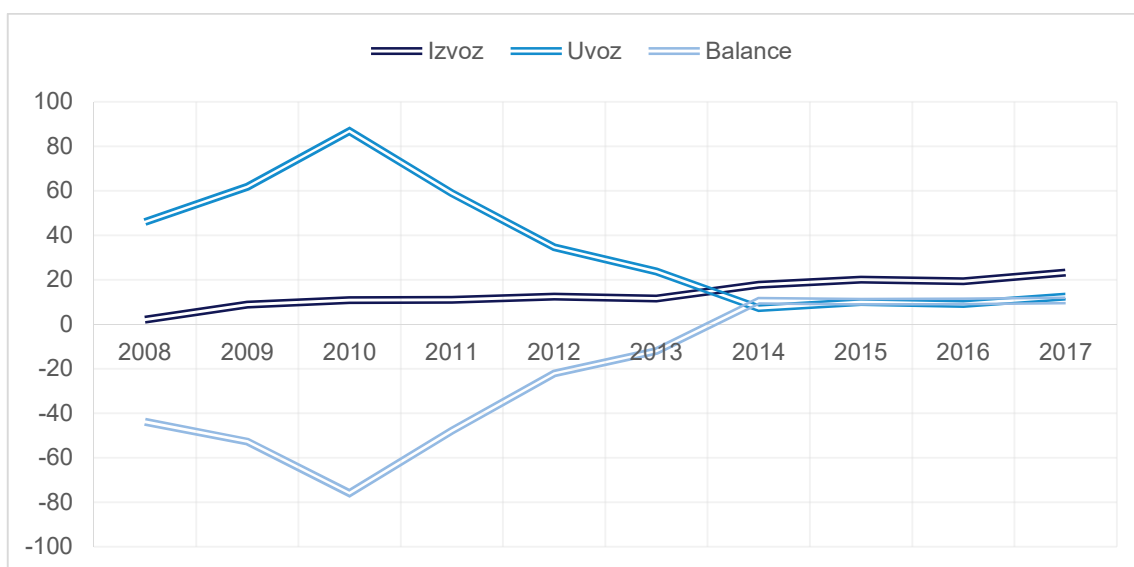


## Ostale poslovne usluge

Ovaj sektor obuhvata tri podsektora: usluge istraživanja i razvoja, profesionalne i usluge menadžment konsaltinga, i tehničke, trgovinske i druge poslovne usluge. Nema podataka o trgovini u podsektoru usluga istraživanja i razvoja u slučaju Kosova. Ovo je važna komponenta trgovine uslugama, jer je to sredstvo kroz koje se tehnologija prenosi između zemalja; s obzirom na to da obuhvata rad koji se preduzima na sistematičan način za povećanje nivoa znanja. Bilo bi prikladno istražiti načine i sredstva za prikupljanje podataka o trgovini ovim vrstama usluga.

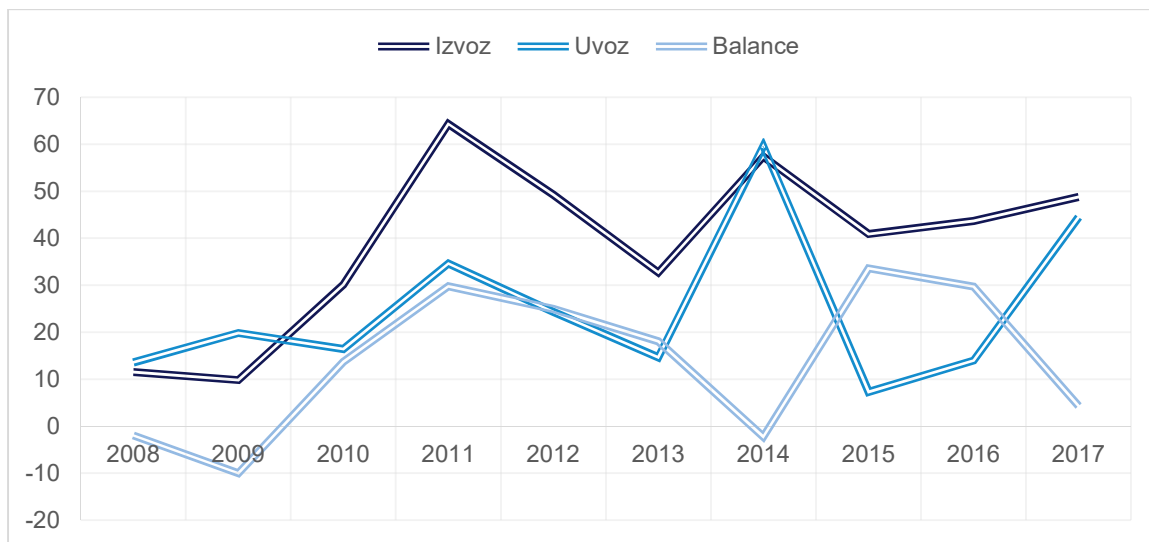
U slučaju profesionalnih i usluga menadžment konsaltinga, može se uočiti veoma zanimljiv trend u tom periodu. Kosovo je bilo u stanju da vrati trgovinski deficit koji je iskusilo tokom perioda 2008-2013, i da ostvari višak tokom narednih godina. Deficit je imao vrhunac tokom 2010. sa 75 miliona evra. To je bilo moguće zbog značajnog povećanja izvoza, koji je porastao sa 2 miliona evra u 2008. na 23,1 milion evra u 2017. godini. U isto vreme došlo je do dramatičnog pada uvoza sa vrhunca od 86 miliona evra ostvarenog u 2010. godini. Ovaj trend bi mogao biti znak uspešnog procesa supstitucije uvoza, gde su lokalni pružaoci usluga uspeli prodreti na domaće tržište. Grafikon 18 prikazuje evoluciju trgovine ovim uslugama.

**Grafikon 18. Kosovo: Trgovina profesionalnim i uslugama menadžment konsaltinga**



U slučaju tehničkih, trgovinskih i drugih poslovnih usluga, Kosovo je takođe bilo u mogućnosti da značajno poveća svoj izvoz i da ostvari trgovinski suficit tokom sedam godina vremenske serije. Izvoz je porastao sa 11 miliona evra u 2008. na 48,7 miliona evra u 2017. godini, sa maksimumom od 64,3 miliona evra u 2011. godini. 2014. do najmanje 7,2 miliona evra u 2015. Izvozni učinak Kosova u ovim uslugama je veoma pozitivan znak potencijala da postane međunarodni igrač u izvozu nekih usluga sa dodatom vrednošću. Grafikon 19 prikazuje evoluciju trgovine tehničkim, trgovinskim i drugim poslovnim uslugama.

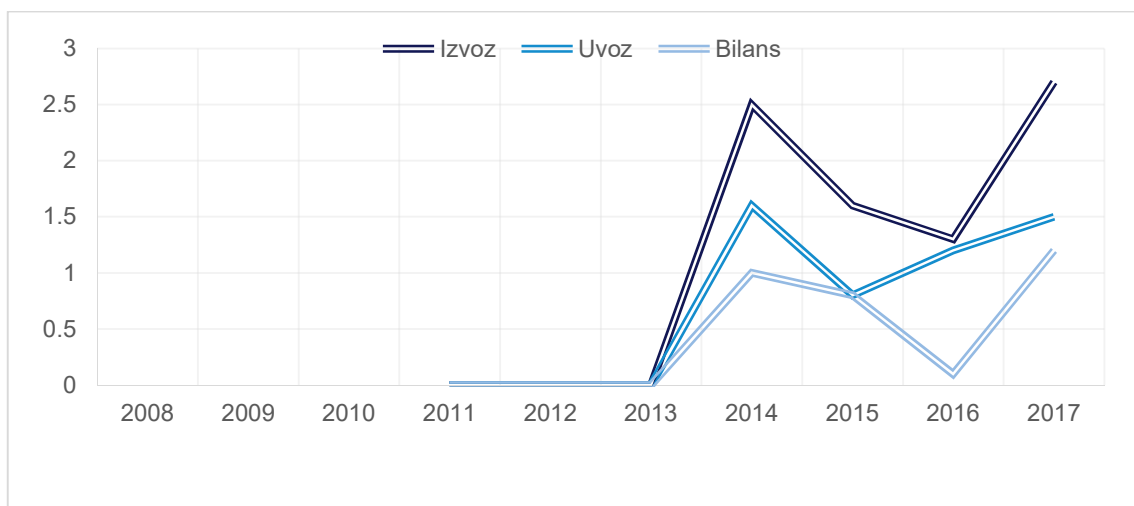
**Grafikon 19. Kosovo: Trgovina tehničkim, trgovinskim i drugim poslovnim uslugama**



#### 4.2.4 Lične, rekreativne i usluge iz oblasti kulture

Ova kategorija evidentira transakcije audio-vizuelnim i srodnim uslugama, umetničkim uslugama i drugim ličnim, rekreativnim i uslugama iz oblasti kulture. U slučaju Kosova postoje podaci samo za četiri ne-kontinuirane godine u vremenskoj seriji, i nema podataka za audio-vizuelne i srodne usluge. U slučaju drugih ličnih, rekreativnih i usluga iz oblasti kulture za godine za koje postoje podaci, Kosovo ima trgovinski suficit. Međutim, vrednost trgovine nije značajna. Najveći izvoz u 2017. godini iznosio je 2,5 miliona evra; i najveći uvoz u 2015. 1,57 miliona evra. Grafikon 20 prikazuje dostupne podatke za trgovinu ovim uslugama.

**Grafikon 20. Kosovo: Trgovina ličnim, rekreativnim i uslugama iz oblasti kulture**



#### 4.2.5 Državne usluge

Kategorija platnog bilansa „državna roba i usluge“ evidentira izdatke stranih diplomatskih subjekata, osoblja i vojnog osoblja koje se nalazi u inostranstvu i lica koja oni izdržavaju, kao i slične rashode Kosova u inostranstvu, kao i usluge koje pružaju i koje se isporučuju vladama koje nisu uključene u bilo koju ostalu kategoriju usluga. Kosovo je zadržalo suficit tokom analiziranog perioda. U slučaju Kosova došlo je do naglog pada izvoza sa 87,5 miliona evra u 2008. na 24 miliona evra u 2017. To je rezultat smanjenja prisustva stranih ličnih i različitih subjekata u zemlji i smanjenja njihovih aktivnosti. Istovremeno, uvoz je značajno porastao u istom periodu sa 2,3 miliona evra na 11,74 miliona u 2017. godini. Povećanje uvoza odraz je pojačanog prisustva kosovskih diplomatskih misija i više aktivnosti u stranim zemljama.

### V. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Sektor usluga, koji je okosnica ekonomije Kosova, treba da ima vodeću ulogu u promovisanju inkluzivne strukturne promene ekonomije koja poboljšava rast. Sprovedena analiza pokazuje da iako su usluge poslednjih godina bile vrlo dinamične, njihov doprinos rastu i razvoju nije onakav kakav bi trebao biti. Kosovo širi uslužne delatnosti niske produktivnosti, i ne postoji značajna artikulacija između domaće ponude poslovnih usluga i sektora materijalne proizvodnje. Iako je trgovina uslugama bila dinamična tokom poslednje decenije, postoji snažna zavisnost od putnih prihoda, što je najsporiji sektor rasta međunarodne trgovine uslugama, a u konkretnom slučaju Kosova izgleda da se u velikoj meri odražava na porodične posete, a ne na turizam u užem smislu.

Postoji hitna potreba da se poboljša prikupljanje statističkih podataka o uslužnim aktivnostima, kako u pogledu nacionalnih računa tako što se generišu znatno razdvojeni podaci na sektorskom nivou; tako i u pogledu trgovine uslugama, postoji potreba da se počnu generisati detaljniji podaci o različitim kategorijama usluga i FATS-u. Postepena primena Priručnika o statistici (MSIT 2010) o trgovini uslugama bila bi odgovarajući instrument za poboljšanje statistike o trgovini uslugama.

Ova studija je prvo približavanje našeg razumevanja kosovske ekonomije usluga i njene uloge u rastu i razvoju. Potrebna je dalja procena, sa sveobuhvatnom sektorskom analizom, kako bi se prikupilo znanje koje je potrebno za donošenje informisanih odluka o politici kako osigurati da viša tehnologija usluga više vrednosti bude ključni pokretač rasta, kako sopstvenog, tako i kroz doprinos poboljšanju produktivnosti ostalih sektora ekonomske delatnosti. Na takvoj osnovi strategija razvoja usluga bi trebala biti uključena sa visokim prioritetom u agendi vlada; koja bi kao ključni element trebalo da uključi strategiju za promovisanje izvoza usluga. Izazov sa kojim se Kosovo suočava je zastrašujući; potrebno je pronaći načine i sredstva za promenu obrasca strukturalne promene ekonomije; što ni u kom slučaju neće biti lak zadatak. Ali, to je neophodan uslov ako se može obezbediti održivi rast ekonomije, kao i opšte poboljšanje blagostanja stanovništva.